

Biblioteka Główna Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu

Artykuł:

Deszczka Władysław: Rozmieszczenie domów oraz wielkość i rozmieszczenie osiedli w Polsce

Źródło:

Kwartalnik Statystyczny Tom VIII 1931 zeszyt 4, strony 867-900

Artykuł zdigitalizowany i udostępniony cyfrowo w ramach zadań projektu pt. „Digitalizacja i udostępnianie online »Bibliografii gospodarki Wielkopolski 1919-39« H. Maciejewskiej” (SONB/SP/550684/2022)

DR. WŁADYSŁAW DESZCZKA

Rozmieszczenie domów oraz wielkość i rozmieszczenie osiedli w Polsce

Spis treści: Słowo wstępne str. 867. I. Materiał źródłowy i jego wartość str. 867. II. Metoda pracy str. 870. III. Gęstość domów wiejskich str. 871. IV. Liczba, wielkość i gęstość osiedli. Uwagi ogólne str. 875. Osiedla wiejskie str. 876. Osiedla miejskie str. 880. V. Rozmieszczenie osiedli. Uwagi ogólne str. 881. Analiza szczegółowa str. 882. Rozmieszczenie miast str. 889.

Słowo wstępne¹

W związku z rozwojem antropogeografii w ostatnich latach, coraz szerszym staje się jej horyzont. Coraz więcej przybywa zagadnień, których opracowanie oświeci nam bliżej zasadnicze tezy tej nauki, zmierzające do wyjaśnienia stosunku i wzajemnego oddziaływania człowieka i podłoża ziemskiego. Jednym z takich zagadnień, którego przedmiot stanowi w dużej mierze odzwierciedlenie dążności i ustosunkowania się człowieka do natury, jest dom. Przez dom rozumiemy budowlę wzniesioną w celu trwałego zamieszkiwania jej i do tego celu przystosowaną. W domu spędza człowiek, zależnie od zawodu jakiemu się oddaje, większą lub mniejszą, w każdym razie znaczną część swego życia. Dom jest częścią krajobrazu geograficznego lub nawet jego treścią (osiedla). Jakość domu jest wyrazem dostosowania go przez człowieka do swoich potrzeb, tak materialnych, jak i duchowych. W tym splocie czynników jeden z nich posiada wybitny ciężar gatunkowy. Jest to oddziaływanie warunków fizjograficznych na osiadłość ludzką. Dotychczas stosunki te mało były u nas badane lub tylko ubocznie. Z tego powodu na odnośną literaturę w pracy niniejszej rzadko będę się powoływał. Jednostkę wyższego rzędu, jaką jest w stosunku do domu osiedle, zwykle ujmowano z punktu widzenia liczby ludności, zamieszkującej dane osiedle. Rzadziej zajmowano się rozmieszczeniem lub kształtem osiedli. W pracy niniejszej zastosowano nowe ujęcie przed-

miotu. Dla określenia wielkości osiedla użyto liczby domów, a nie liczby mieszkańców, tworzących to osiedle.

Są jeszcze inne powody takiego ujęcia rzeczy. Mianowicie spisy domów są o wiele dokładniejsze od spisów ludności, a to z powodu znacznie mniejszej ich liczby i nieruchomego charakteru.

Pracę tę wykonano w Instytucie Geograficznym Uniwersytetu Poznańskiego, pozostającym pod kierownictwem prof. Stanisława Pawłowskiego, któremu za cenne rady i wskazówki należą się słowa serdecznej podziękii.

I. Materiał źródłowy i jego wartość

Jako źródło zasadnicze pracy posłużył mi *Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, wydany przez Główny Urząd Statystyczny na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 30 września 1921 r. Przeprowadzając spis, Główny Urząd Statystyczny nie rozporządzał prawie zupełnie pracownikami wykwalifikowanymi lub choćby posiadającymi pewną praktykę w tej dziedzinie. To samo dotyczyło organów, które przeprowadzały spis na miejscu. Braki powyższe odbiły się głównie na pierwszych tomach Skorowidza, gdzie na końcu figurują listy poprawek i uzupełnień. Rzecz nabiera odpowiedniej wagi, jeżeli sobie uprzedzimy, że jest to materiał przedewszystkiem liczbowy. Poza materiałem liczbowym pozostała treść Skorowidza stanowią nazwy

¹ Praca niniejsza była wykonana w latach 1926—1928. W 1928 r. została przynięta do druku przez Komisję Geograficzną Polskiej Akademii Umiejętności. Jednakże, wskutek braku funduszy, nie mogła być tam dotychczas wydrukowana.

miejscowości, które dają możność również łatwego dopełniania błędów.

Pierwszy powszechny spis z 1921 r. nie objął całego terytorjum Polski. Mianowicie nie objął miasta Wilna i powiatów: oszmiańskiego, święciańskiego, wileńsko-trockiego i tej części woj. śląskiego, która była poprzednio pod zaborem pruskim. Braki te nie pozwalają na opracowanie całości Rzeczypospolitej.

Dotkliwym zwłaszcza jest nie przeprowadzenie spisu na Śląsku, posiadającym skupienia domów i osiedli o swoistym charakterze i najwyższym napięciu. Brak ten nie pozwala na przeprowadzenie analogji pomiędzy obszarami czy to sąsiednimi, czy posiadającymi pokrewieństwo antropogeograficzne. Również ze względu na to konieczna jest duża ostrożność w wysnuwaniu wniosków ze zjawisk spotykanych na terenach, leżących obok obszarów nieobjętych spisem. Liczbowo braki te przedstawiają się następująco.

Pierwszy powszechny spis objął w woj. wileńskim powiaty: brasławski, duniłowicki, dziśnieński i wilejski, wydzielone z ówczesnego woj. nowogródzkiego, a wcielone do woj. wileńskiego (wówczas „Ziemia Wileńska“) na mocy ustawy z dnia 6 kwietnia 1922 r. o objęciu władzy państwowej nad Ziemią Wileńską¹. Objęty spisem teren wynosi 52,1%, nieobjęty 47,9% całego województwa. W woj. śląskim spis objął część leżącą na Śląsku Cieszyńskim, mianowicie 23,9%, nie objął 76,1% woj. śląskiego.

Do powyższego dochodzi jeszcze nadzwyczaj ruchomy, niestabilizowany, głównie w początkowym okresie, podział terytorjalno-administracyjny. Z tego powodu niektóre materiały i prace utraciły wręcz swoją wartość. Niektóre tomy Skorowidza posiadają długie wykazy rozporządzeń władz o zmianach granic terytorjów różnych jednostek administracyjnych. Dotyczy to głównie powiatów. Potrzeba ustalenia nowych granic wynikała z powodu częstego przecięcia granicą państwową powiatów, wyznaczonych poprzednio przez b. władze zaborcze. Części te, nieraz bardzo małe, musiały być łączone w nowe jednostki administracyjne, względnie przyłączane do powiatów już poprzednio istniejących.

Prócz tego w kilku wypadkach, głównie w b. zaborze pruskim i austriackim, nastąpiła komasacja powiatów zbyt małych. I odwrotnie, w województwach wschodnich, kreso-

wych, kilkakrotnie zachodziła potrzeba podziału na mniejsze powiatów nader rozległych, zwłaszcza posiadających słabe połączenia komunikacyjne.

O ile ustalenie granic powiatowych w województwach zachodnich (b. zabór pruski) a w części i południowych (b. zabór austriacki) odbyło się szybko i, zdaje się, ostatecznie, o tyle w województwach wschodnich rzecz ta nie jest jeszcze zakończona i zmiany od czasu do czasu jeszcze się zdarzają.

Ponadto występuje tu rozbieżność materiałów z wymaganiami, jakie stawia niniejszy temat i charakter pracy. Chodzi mianowicie o trudności, jakie są związane z pojęciem osiedla. Nasze ujęcie powinno posiadać czysty charakter antropogeograficzny, natomiast materiały, w tym wypadku Skorowidz Miejscowości, operują przeważnie osiedlami (miejscowościami) wyłącznie w sensie administracyjnym. A więc już u źródła spotykamy się z innym ujęciem przedmiotu i na innych podstawach opartem, niż wypływa to z naszego zasadniczego założenia.

Naturalnie, że w wielu wypadkach ujęcie przedmiotu na podstawie tych dwóch, zasadniczo różnych kryteriów, zgadzają się z sobą w zupełności. Jednak nie jest to regułą.

Trudności analogiczne zachodzą nie tylko w Polsce, ale i we wszystkich innych krajach. Przecież nie czynniki naukowe, lecz wyłącznie administracyjne określają, co ma obejmować nazwa danej miejscowości (osiedla). Z tego powodu przy wyciąganiu wniosków musimy brać pod uwagę i to odchylenie, które wypływa z innego ujęcia zagadnienia pod względem naukowym przez materiały źródłowe.

Ziemia Polski noszą na sobie w wielu wypadkach piętno administracji i polityki zaborczej. Zaznacza się to wyraźnie w podziale terytorjalno-administracyjnym i w wielkości tych jednostek. Każdy z b. zaborców miał inny system w tym względzie i stosował inne ujęcie i wielkość jednostek administracyjnych.

Najwyższe jednostki administracyjne, województwa, jako twór czysto polski, uległy wpływom zaborczym w stopniu najmniejszym. Granice ich w pewnych tylko wypadkach biegną wzdłuż granic odpowiednich zaborczych jednostek administracyjnych.

Najmocniej zaznaczył się ten wpływ w podziale na powiaty. Nieomal wszystkie powiaty odpowiadają ściśle jednostkom sto-

sowanym przez b. władze zaborcze. Jeżeli zaś nastąpiły jakiekolwiek zmiany terytorjalne w jednostkach powiatowych, to dotyczą one przede wszystkim pasa pogranicznego, gdzie nowa granica państwowa często, a nawet przeważnie, przecinała terytorja poszczególnych powiatów.

Wielkość terytorjów wojewódzkich i powiatowych i amplitudę wahań terytorjalnych według b. zaborów przedstawiłem w poniższej tabelce¹.

Były zabór	Województwa				Powiaty b			
	Licz- ba	Powierzchnia w km ²			Licz- ba	Powierzchnia w km ²		
		ma- k- sy- malna	mini- malna	śre- dnia		ma- k- sy- malna	mini- malna	śre- dnia
Polska . .	16	42 280	4 230	24 274	263	6 183	83	1 477
Rosyjski	9 ^a	42 280	19 034	29 130	120	6 183	486	2 185
Austrjacki	4	27 024	16 240	19 770	82	2 498	336	964
Pruski . .	3	26 528	4 230	15 715	61	1 853	83	773

^a Wskutek małego terytorjum (121 km²) i specjalnego charakteru nie uwzględniono m. Warszawy, mimo, że stanowi jednostkę administracyjną równorzędną województwu.

^b Powiaty miejskie w liczbie 13 włączono do odpowiednich wiejskich.

Instrukcje, wydane przez Główny Urząd Statystyczny, były bardzo szczegółowe. Jednakże przy dokonywaniu spisu można było zauważyć pewne, nieraz dosyć znaczne, odchylenia, wypływające z różnorodnej interpretacji tych instrukcyj. Mam na myśli kwestję samodzielnych osiedli w znaczeniu antropogeograficznym, jednak nie samodzielnych z punktu widzenia administracyjnego. Osiedla takie, drobne zwykle pod względem wielkości, administracja przyłącza do większych, nadając temu zespołowi nazwę osiedla głównego.

W wypadku wyszczególnienia wszystkich, nawet podrzędnych osiedli, mamy możliwość poznania ich i traktowania oddzielnego, przez co możemy ująć zagadnienie w sposób jedynie dla nas, z punktu widzenia antropogeograficznego, miarodajny.

W wypadku drugim, niewyszczególnienia osiedli podrzędnych, materiał zawiera w sobie błąd, którego nie jesteśmy w stanie wykryć i usunąć. Wobec czego praca traci rzecz najważniejszą—ścisłość. Mapy rozmieszczenia ilościowego osiedli, oparte na takim materiale, będą wykazywały zawsze mniej osiedli niż w rzeczywistości.

W Skorowidzu Miejscowości często spotykamy jeszcze inny wypadek, jak gdyby pośredni w stosunku do opisanych wyżej.

Mianowicie wszystkie prawie osiedla podrzędne są wyszczególnione, lecz dane, dotyczące tych osiedli—w naszym wypadku chodzi o ilość domów—podane są łącznie w rubryce osiedla głównego. Ilość osiedli znamy, możemy określić ich położenie topograficzne, a więc i rozmieszczenie, ale nie możemy określić wielkości poszczególnych osiedli według ilości domów. Wielkość zaś osiedla głównego jest powiększona sztucznie o odnośne liczby osiedli podrzędnych. Ostatni wypadek zdarza się najczęściej w gminach b. zaboru pruskiego i w obszarach dworskich b. zaboru austriackiego. O ile chodzi o kartograficzne przedstawienie omawianych stosunków, wypadek pierwszy i ostatni (niewyszczególnienie osiedli podrzędnych i wyszczególnienie bez podania danych liczbowych) dają rezultaty jednakowe, rzecz prosta, niedokładne.

W niektórych województwach układ stosunków gospodarczych wpłynął na sztuczne, nieraz przejściowe, powiększenie liczby osiedli. Do takich należy woj. poznańskie i pomorskie. Wysoko postawione i zorganizowane leśnictwo tych województw posiada znaczną ilość osiedli administracyjno-leśnych, jak gajówki, leśniczówki, nadleśniczówki, które składają się najczęściej z jednego tylko domu, jednakże w Skorowidzu Miejscowości są wyszczególnione. Powiaty, posiadające większy odsetek lasów, mają tego rodzaju osiedli dosyć dużo. Osiedla te na przestrzeni kilku, kilkunastu lat nieraz są przejściowymi. Bywają zmiatane z powierzchni ziemi choćby przez reorganizację administracji leśnej. Wpływają one, w pewnym stopniu, na zaciemnienie zjawisk antropogeograficznych, głównie przy przedstawieniu kartograficznym.

Znaczną przeszkodę stanowią również obszary dworskie, rozpatrywane jako samodzielne jednostki administracyjne. Występują one szczątkowo² (jako będące w fazie likwidacji) w województwach południowych (prócz polskiej części Spisza, Orawy i Śląska Cieszyńskiego, gdzie nie istniały), a mianowicie lwowskiem, stanisławowskiem i tarnopolskiem i to nie we wszystkich powiatach. Pierwszy powszechny spis nie zastał obszarów dworskich w woj. krakowskim i niektórych powiatach lwowskiego, zostały one zlikwidowane przez włączenie do odpowiednich gmin wiejskich przed spisem na mocy ustawy sejmowej³.

¹ Według *Rocznika Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1928*.

² Obacz przedmowę do *Skorowidza Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, tom XII, woj. krakowskie i Śląsk Cieszyński.

³ *Diennik Ustaw R. P.*, rok 1919, Nr. 67, str. 722, pozycja 404.

Województwa zachodnie utrzymały dotychczas w pełni instytucję obszarów dworskich. Województwa centralne i wschodnie (b. zabór rosyjski) obszary dworskich, jako jednostki administracyjnej, wogóle nie znały.

Obszary dworskie przedstawiają wartość ujemną w naszym wypadku z dwóch powodów: 1) przez wyróżnianie osiedli dworskich, bardzo często stanowiących w znaczeniu antropogeograficznym organiczną całość z głównym osiedlem, nie dworskiem, powiększamy sztucznie ilość osiedli, i 2) przez niejednostajne występowanie na pewnych obszarach Polski lub zupełny ich brak utrudniają eliminowanie błędów, wniesionych przez istnienie tych jednostek administracyjnych.

Przeważną część Polski opracowałem na podstawie generalnej mapy austriackiej w podziałce 1 : 200 000, która się okazała mniej więcej wystarczającą do tego celu. Na niej opracowałem cały b. zabór austriacki i b. zabór rosyjski aż po 53°30' szerokości północnej, to jest dokąd ta mapa sięga. Pozostałą północną część b. zaboru rosyjskiego opracowałem przy pomocy niemieckiej mapy przeglądowej w podziałce 1 : 300 000. O użyciu bardziej szczegółowych map rosyjskich z tego terenu nie mogło być mowy, głównie z powodu trudności w ich skompletowaniu. B. zabór pruski (prócz nieobjętej spisem części śląskiej) opracowałem na niemieckiej mapie topograficznej w podziałce 1 : 200 000. A więc największa część została opracowana przy pomocy mapy austriackiej w podziałce 1 : 200 000.

W wypadkach, gdy chodziło o bliższe zbadanie pewnych kwestyj, używałem mapy austriackiej specjalnej w podziałce 1 : 75 000. Jednakże wartość obu omówionych wyżej map zależna jest od terenu, jaki obejmują. Arkusze z obszarów b. zaboru rosyjskiego, oparte na przestarzałych źródłach, zawierają bardzo wiele błędów. Kopjowane z map rosyjskich posiadają wartość mniejszą niż tamte, gdyż przeróbka przyniosła im znowu pewną ilość błędów, już to jako uchybienia w treści, już to z powodu złej techniki. Od czasu zdjęć lub poprawek oryginalnych upłynęło wiele czasu. Przedewszystkiem, co nas głównie interesuje, przybyło wiele nowych osiedli. Często gęste osiedla pokryły teren, który na mapie figuruje jako wielki, zwarty las. Wobec powyższego środki pomocnicze, mianowicie mapy, mogły spełnić swoje zadanie tylko w części. Odnosi się to głównie do województw wschodnich. Prócz powyższych trudności na oma-

wianym obszarze istnieją inne, mniej ważne, mianowicie językowe. Mapy austriackie i niemieckie, przerabiane z rosyjskich, roją się od błędów powstałych z niezajomości języka i wskutek tego błędnej transkrypcji, lub wskutek zwykłej nieuwagi.

Wojna i pośpieszne wydawnictwa wojenne zamęty ten jeszcze bardziej powiększyły.

B. zabór pruski został opracowany na podstawie niemieckiej mapy topograficznej w podziałce 1 : 200 000, która, oparta na stosunkowo świeżem zdjęciu, całkowicie odpowiada swojemu celowi. Bardzo rzadko zachodziła tu potrzeba uciekania się do pomocy map bardziej szczegółowych.

Prócz wymienionych map używałem jeszcze innych, głównie na obszarze województw wschodnich b. zaboru rosyjskiego, gdzie, jak widzieliśmy, materiał kartograficzny zasadniczy stanowczo był niewystarczający i nieraz należało sięgać do najrozmaitszych źródeł pomocniczych, by oznaczyć położenie na mapie danego osiedla, co w pracy niniejszej było rzeczą bardzo ważną. O ile chodzi o mapę polską, wydawaną przez Wojskowy Instytut Geograficzny w podziałce 1 : 100 000, która całkowicie odpowiada potrzebom niniejszej pracy, to bardzo mała ilość opublikowanych arkuszy¹ nie pozwoliła na szersze oparcie się na niej.

II. Metoda pracy

Przy wyborze metody pracy należało uwzględnić przedewszystkiem zasadnicze założenie tematu, którym jest rozmieszczenie i wielkość osiedli w Polsce. Zagadnienie takie może być ujęte i rozwiązane z powodzeniem przy pomocy kartograficznej, a to, przedewszystkiem, przez wykreślenie mapy rzeczywistego rozmieszczenia osiedli, a zarazem i ich wielkości. Naturalnie, że pod uwagę bierzemy tylko kwestje najważniejsze, naczelne, z którymi wiąże się wiele drobniejszych. Jak już we wstępie zaznaczono, pojęcie wielkości osiedla zostało związane z liczbą domów, a nie z liczbą mieszkańców. W celu przedstawienia tych zagadnień została wykonana mapa I, gdzie każde osiedle jest oznaczone pewnym znakiem, którego wielkość i kształt odpowiadają wielkości osiedla, branej z punktu widzenia ilości domów. Przy wyborze znaków mapy należało mieć na uwadze warunki tak techniczne jak i oddziaływania optycznego.

Wielkość osiedli została ujęta w ramach sześciu kategorii (obacz objaśnienie na mapie),

które, dla ułatwienia orjentacji, rozpadają się na trzy grupy po dwa, podobne do siebie, znaki. A więc pierwsze dwie kategorie oznaczone są punktem o różnej wielkości, dwie następne trójkątem, a dwie ostatnie kwadratem. Większy znak oznacza wyższą kategorię. Kategorie te są następujące: 1—osiedla o wielkości do 10 domów, 2—od 10 do 50, 3—od 50 do 100, 4—od 100 do 500, 5—od 500 do 1000 i 6 ponad 1000 domów. Ustalenie tych sześciu kategorii napotykało na pewne trudności. Przedewszystkiem należało szukać podstawy dla podziału osiedli na kategorie. Podstawową koniecznością było wykrycie typowych osiedli pod względem wielkości dla każdego obszaru, stanowiącego odrębną całość antropogeograficzną i to bez względu na przyczyny, które wywołały powstanie tego typu. W powyższym celu przeprowadziłem próbne klasyfikacje dla terenów typowych, stanowiących wspomniane jednostki, jak np. Polesie, Mazowsze, Podole, Pomorze, Wołyń i t. p. Próbne klasyfikacje poszczególnych obszarów dostarczyły materiału dla ustalenia kategorii osiedli dla całego kraju. Sam przebieg dalszej pracy, po ustaleniu kategorii osiedli, przedstawiał się następująco. Posługując się *Skorowidzem Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, znaczone osiedla kolejno na arkuszach odpowiedniej mapy, uwzględniając równocześnie wielkość osiedla. Dopiero po wykonaniu mapy I można było przystąpić do właściwego analizowania rozmieszczenia i gęstości osiedli. Wobec licznych czynników, oddziałujących na omawiane zjawisko, dążono przedewszystkiem do wykrycia głównej przyczyny, a to przez analizę przedewszystkiem fizjografii danego obszaru, potem użytkowania ziemi, struktury rolnej, ogólnych warunków ekonomicznych, wpływów politycznych (granice b. zaborów i państwowe), rozmieszczenia ludności wogóle, a narodowościowego, w pewnych wypadkach, w szczególności (osiedla narodowościowe na Wołyniu), wpływów historycznych i innych. Przez porównanie wyników takiej analizy można było dopiero ustalić wpływy decydujące.

Podziałka mapy I została określona jako wypadkowa wielkości i gęstości znaków, t. j. musiała być taka, by wszystkie znaki na mapie się pomieściły. Ponieważ Polska (teren objęte spisem) liczy przeszło 84 000 osiedli (obacz tabl. 2), tyleż znaków należało umieścić na mapie.

III. Gęstość domów wiejskich¹

Nie byłoby słusznem rozpatrywanie gęstości domów tak wiejskich jak, miejskich łącznie. Domy miejskie wybitnie, przede wszystkim, podlegają czynnikom innym, nie geograficznym. Pierwszorzędną rolę grają tu czynniki ekonomiczne i często, niewiele mniejsza, polityczne. Wieś, jako twór, u nas w każdym razie, bardziej pierwotny, podlega więcej wpływom czynników geograficznych. Współżycie jej z przyrodą jest silniejsze i bardziej bezpośrednie, niż miasta. Wieś, mając podstawę bytu w warunkach przyrodzonych, stara się bardziej do nich dostosować. Miasto jest tworem cywilizacji, a przede wszystkim dalej posuniętego w rozwoju życia gospodarczego, polegającego na zróżniczkowaniu i podziale funkcji gospodarczych. Trafną definicję wsi i miasta, opartą na podstawach ekonomicznych, dał H. Hassinger². Uważa on, że życie wsi skierowane jest odśrodkowo, nazewnątrz, zaś miasta—dośrodkowo, dowewnątrz. Wieś przeważnie uprawia zawody bardziej pierwotne: rolnictwo i chów bydła. Miasto tych zawodów nie uprawia.

Pozatem miasto nie jest tworem bez którego życie społeczeństw, naturalnie społeczeństw, stojących na niższym stopniu cywilizacji, byłoby nie do pomyślenia. Wiadomą jest rzeczą, że większość społeczeństw pierwotnych, przeważnie murzyńskich, zamieszkujących wnętrza Afryki równikowej, nie zna formy osiedla miejskiego. To samo zdarza się w niektórych częściach Indyj, gdzie społeczeństwa mają nawet wyższy stopień cywilizacji aniżeli w Afryce.

Badanie gęstości domów wyłącznie wiejskich daje wobec tego lepsze szanse wykrycia zależności od podłoża. Spis budynków w Polsce z 1921 r. nie daje nam, ściśle biorąc, normalnego obrazu. Mianowicie podczas wielkiej wojny w pewnych okolicach zostało bardzo wiele budowli zniszczonych. Do roku 1921 ludność nie zdążyła ich odbudować lub też sama częściowo opuściła swoje siedziby. Dotyczy to głównie kresów wschodnich. Pas największego zniszczenia budowli rozciąga się mniej więcej na linii Grodno-Stanisławów, tworząc naokoło Polesia rozszerzenie tego pasa zniszczenia wojennego³. Niektóre tomy Skorowidza Miejscowości posiadają również rubrykę, w której podają ilość miejscowości zniszczonych względnie niezamieszkanych w momencie spisu.

¹ Obacz mój artykuł p. t. *Rozmieszczenie domów wiejskich w Polsce*. Pamiętnik II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce w 1927 r., tom II. Kraków 1930.

² Hassinger H. *Über Aufgabe der Städtekunde*, Petermanns Geographische Mitteilungen—1910 tom II, str. 292.

³ Porównaj mapę: *Zniszczenie wojenne w budowlach na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w okresie wojen 1914—1920 r.* zestawioną przez Generalną Dyрекcyję Odbudowy Min. Robót Publ. na podstawie deklaracji poszkodowanych.

Liczby te podajemy w poniższym zestawieniu.

Województwa	Liczba miejscowości zniszczonych, względnie niezamieszkałych	Województwa	Liczba miejscowości zniszczonych, względnie niezamieszkałych
Razem . .	1 059	Poleskie	194
Warszawskie . .	14	Wołyńskie	128
Łódzkie	5	Poznańskie	3
Kieleckie	8	Pomorskie	.
Lubelskie	54	Śląskie	.
Białostockie . .	157	Krakowskie	.
Wileńskie	102	Lwowskie	.
Nowogródzkie .	394	Stanisławowskie . .	.
		Tarnopolskie . . .	.

W zespole czynników, oddziaływających na gęstość domów wiejskich, jednemu z nich przypada rola dominująca. Jest to wpływ jakości gleby, który ciąży poważnie na gęstości i rozmieszczeniu domów. Dom wiejski tam stoi, gdzie jego właściciel—w zasadzie rolnik—znajduje środki utrzymania. Ponieważ tych środków, jak w naszym wypadku, dostarcza mu gleba, przeto jakość podłoża jest decydująca.

W wielu wypadkach niska jakość gleby może być wynagrodzona z innej strony. Minimum wydajności gospodarstwa wiejskiego przy niskiej jakości gleby może być utrzymane przez powiększenie obszaru tego gospodarstwa. Z pewnemi zastrzeżeniami można twierdzić nawet, że wielkość powierzchni gospodarstwa rolnego jest funkcją jakości gleby. Bierzemy pod uwagę jednakże tylko taką wielkość gospodarstwa, z którego dochód da wystarczające utrzymanie rodzinie rolniczej. Przeciętny minimalny obszar gospodarstw wiejskich w okolicach o glebie małowartościowej musi być większy, niż w okolicach o glebie dobrej. A więc widzimy, że ilość ziemi ornej wiąże się ściśle z jakością gleby, jeżeli założymy, że ilość ludności rolniczej jest stałą. Jednakowoż słusznem to jest tylko dla gospodarstw leżących niewiele powyżej granicy samowystarczalności ekonomicznej. Wielka własność rolna (o granicy dolnej 50 ha, jak powszechnie u nas przyjęto), zasadzie tej nie podlega. Górna granica wydajności ekonomicznej gospodarstwa rolnego nie jest określona niczem, w przeciwieństwie do granicy dolnej, która jest zakreślona przez wymagania życiowe, to jest przez konieczność utrzymania rodziny rolnika. Z tego powodu gospodarstwa karłowate mogą istnieć tylko w tych okolicach, gdzie jest możliwość pracy ubocznej, jak np. w

gospodarstwach wielkiej własności rolnej, w przemyśle, przy robotach publicznych. W pewnych wypadkach podporą ekonomiczną gospodarstwa karłowatego jest uprawianie niektórych rzemiosł, niezbyt skomplikowanych, dających pracę głównie w okresie zimowym, kiedy to w gospodarstwie rolnem jest najmniej zatrudnienia.

Jednym ze sposobów szukania pracy dodatkowej jest także sezonowa emigracja i to nie tylko wewnętrzna, ale nawet i zewnętrzna. Głównym terenem emigracji była dawna Galicja, posiadająca najwięcej gospodarstw karłowatych, a gospodarczo ogólnie rozwijająca się bardzo powoli. Również pogranicze dawnych Niemiec w b. Kongresówce dostarczało znacznego kontyngentu robotników rolnych sezonowych w Niemczech. Nie była tu nawet przeszkodą równoczesność sezonów rolniczych. Pewne okolice Polski zatrudniały sezonowo robotników przy melioracjach rolnych, głównie przy drenowaniu (sączkowaniu). Ostatnie zajęcie doznaje nawet rozwoju, wobec podnoszenia się kultury rolnej. Sezonowem było również zajęcie dawnych flisaków i bandosów. Jednakże wielka wojna europejska i powojenny światowy kryzys ekonomiczny odbiły się ujemnie na emigracji sezonowej.

Rzecz prosta, że z drugiej strony w pewnych granicach ludność rolnicza zależna jest od ilości ziemi ornej, która da się uzyskać wogóle na danym terenie, względnie która dziś tam istnieje.

W krajobrazie, nienadającym się pod uprawę rolną, nie będzie nigdy zbytniego zagęszczenia domów wiejskich. Nieodpowiednia, mało wydajna gleba wymaga zwiększenia znacznego powierzchni gospodarstwa, co wpływa właśnie na rzadkie rozmieszczenie domów.

Kultura rolna przez melioracje, umiejętną uprawę, stosowanie nawozów sztucznych może zwiększyć wydajność gospodarstwa rolnego, a więc może obniżyć przeciętny obszar gospodarstwa. Jednakże jest to rzecz posiadająca wpływ ogólny, obszerniejszy i nie może być związana tylko z czynnikiem rozpatrywanym. Podniesienie się kultury rolnej wpływa równolegle na całokształt wszystkich warunków życia rolniczego, a więc wzajemne ustosunkowanie się poszczególnych czynników pozostanie bez zmiany.

Innego rodzaju przyczyny składają się na większe zagęszczenie domów wiejskich naokoło wielkich miast. Takim charaktery-

styczniem zagęszczeniem jest na mapie II plama znaczniejszej gęstości powiatu warszawskiego, rozłożona naokoło stolicy. Gęstość domów wiejskich w województwie warszawskim, jak widać z tablicy 1, waha się od 4,9 na km^2 w powiecie przasnyskim (minimum) do 11,2 w powiecie warszawskim (maksymum). Większe zagęszczenie około Warszawy jest równocześnie maksymalnym w całym województwie. Przyczyny, kształtujące to wyjątkowe w swoim rodzaju zagęszczenie, dadzą się objaśnić następująco.

Bliskość dużego miasta spowodowała znaczne skupienie ludności i wywołała silny wzrost cen ziemi. Z tego powodu przeciętny obszar gospodarstw rolnych zmniejszył się. Poziom wystarczalności dochodów z gospodarstwa został podtrzymany albo przez starszą uprawę, albo, jak w rozpatrywanym wypadku okolic podmiejskich Warszawy, przez zastępstwo rolnictwa ogrodnictwem, o ile pozwalała na to jakość gleby. Nie bez wpływu są tutaj wyższe ceny na produkty rolne z powodu sąsiedztwa milionowego miasta. W osiedlach podmiejskich mieszkają chętnie również robotnicy, głównie, o ile komunikacja jest dostateczna. Zasadniczym motywem w tym wypadku jest niższy czynsz mieszkaniowy i tańsze produkty żywnościowe, niż w centrum wielkiego miasta.

Bliskość wielkiego miasta daje jeszcze możliwość zdobycia różnorodnej pracy zarobkowej dorywczej, sezonowej czy też stałej. Innymi słowy podmiejskie gospodarstwa rolne są przeważnie w całej pełni gospodarstwami karłowatymi.

Pozatem wchodzi tu jeszcze w grę liczna kategoria domów, która zasadniczo z domami wiejskimi, a więc rolniczymi, niewiele ma wspólnego. Są to domy położone na obszarach podmiejskich gmin wiejskich, stanowiące właśnie pas przejściowy pomiędzy wsią a miastem. Od czasu do czasu miasto wchłania ten pierścień, dojrzały już do urbanizacji¹. W ten sposób powstaje Wielka Warszawa, Wielki Poznań², Wielki Kraków. Są to więc domy pograniczne wiejsko-miejskie. Istnienie domów wiejskich jest na ogół ściśle związane z ludnością rolniczą, tak czynną jak i bierną zawodowo i ona jest dziś niemal wyłącznym mieszkańcem wsi. O innych zajęciach ludności wiejskiej, występujących przeważnie w społeczeństwach już to niżej stojących, już to w krajach po-

siadających specjalne warunki przyrodzone, a mianowicie o pasterstwie, łowiectwie i rybołówstwie, w Polsce mówić nie mamy potrzeby. Pasterstwo występuje w Karpatach, jednak jako zajęcie dodatkowe, uboczne rolnictwa. Z powodu uboczności tych zawodów ująć ich cyfrowo nie można, choćby ze względów czysto formalnych. Łowiectwo, jako zawód, w Polsce nie istnieje. Rybołówstwo znany w Polsce jako zawód samodzielny. Jednak jest on bardzo słaby liczbowo i związany ściśle tylko z wąskim i krótkim pasem wybrzeża morskiego, a więc w naszych rozważaniach jest bez wpływu.

Tabelka poniższa przedstawia cyfrowo oddziaływanie zagęszczenia ludności rolniczej na gęstość domów wiejskich³.

Województwa	Gęstość		Liczba ludności wiejskiej na jeden dom <i>b</i>
	ludności rolniczej na km^2 <i>a</i>	domów wiejskich na km^2	
Warszawskie <i>e</i>	49	7,1	7,85
Łódzkie	64	9,8	7,58
Kieleckie	61	11,1	6,83
Lubelskie	49	8,0	6,77
Białostockie	29	5,0	6,06
Wileńskie <i>d</i>	29	5,2	5,72
Nowogrodzkie	30	5,4	5,67
Poleskie	17	3,2	5,70
Wołyńskie	39	6,9	5,73
Poznańskie	41	5,6	8,56
Pomorskie	35	5,4	8,00
Śląskie <i>e</i>	52	11,9	8,36
Krakowskie	75	15,8	5,61
Lwowskie	72	14,1	5,56
Stanisławowskie	56	11,6	5,13
Tarnopolskie	71	13,8	5,28

a Ludność rolnicza czynna i bierna zawodowo łącznie, według stanu z dnia 30 września 1921. *b* Według Statystyki Polski, t. XIII, zes. I, Budyński, Analiza opracowana przez L. Landau *c* Bez miasta Warszawy. *d* Tylko 4 powiaty spisane. *e* Tylko Śląsk Cieszyński.

Z powyższej tabelki widzimy prawie całkowitą zgodność napięcia gęstości ludności rolniczej i gęstości domów wiejskich. Minimum i maksimum, punkty najbardziej charakterystyczne i krańcowe, mają jedno i to samo siedlisko. Stosunek liczbowy gęstości ludności rolniczej do gęstości domów wiejskich posiada pewną rozpiętość, lecz stosunkowo małą. Stwarza to, prócz czynników drobniejszych, wpływ wielkości, a ściślej biorąc, gęstości zaludnienia domu. Już zwykła obserwacja w terenie przekonywa nas, że zaludnienie domu nie wszędzie jest jednokowe. Mamy bowiem domy jednorodzinne i wielorodzinne (np. domy robotnicze wielkiej własności rolnej, t. zw. „czworaki“,

¹ Pawłowski St. *Dzieje miast Rzeczypospolitej Polskiej*, Poznań 1928, t. I, *Geografia Polski — Rosnąca urbanizacja Polski współczesnej*, str. 9.

² Błaszczak A. *Osady podmiejskie w pobliżu Poznania*—Kronika miasta Poznania, № 2, str. 36, Poznań, 1924.

³ Według danych Głównego Urzędu Statystycznego.

„ośmioraki“). Z teoretycznego punktu widzenia gęstość domów wiejskich i ich zaludnienie są zjawiskami odwrotnie proporcjonalnymi: przy dużym zaludnieniu domów winno być ich mniej i naodwrot. Stosunki te są przedstawione na poprzedniej tabelce. Zaludnienie domów w Polsce waha się od maksimum 8,56 ludzi w jednym domu wiejskim (woj. poznańskie) do minimum 5,13 (woj. stanisławowskie). Najmniejsze zaludnienie domów mają woj. południowe i wschodnie, średnie zaludnienie—woj. centralne, największe—woj. zachodnie i Śląsk Cieszyński.

Po wielkiej wojnie wyłoniły się pewne nowe kwestie społeczne, względnie spotęgowały się istniejące już dawniej, których oddziaływanie zaznacza się i na problemach tutaj poruszanych. Do takich należy w pierwszym rzędzie reforma rolna i, zasadniczo z tem związana, parcelacja wielkiej własności rolnej. W pewnych wypadkach wywołało to znów formy specjalne, jak np. osadnictwo wojskowe na kresach wschodnich.

W ciągu lat 1919—1926 w wykonaniu reformy rolnej utworzono na zasadzie parcelacji 55 943 nowych gospodarstw rolnych, z czego na lata 1925 i 1926 przypada 16 646, których rozkład na województwa wykazuje poniższa tabelka¹.

Województwa	Liczba utworzonych gospodarstw rolnych	Województwa	Liczba utworzonych gospodarstw rolnych
Polska . . .	16 646	Poleskie . . .	618
Warszawskie . .	1 900	Wołyńskie . . .	1 450
Łódzkie	978	Poznańskie . . .	702
Kieleckie	1 811	Pomorskie . . .	734
Lubelskie	1 750	Śląskie ^a	7
Białostockie . .	1 171	Krakowskie . . .	100
Wileńskie	1 946	Lwowskie	550
Nowogródzkie . .	1 297	Stanisławowskie .	233
		Tarnopolskie . .	1 399

^a Tylko Śląsk Cieszyński.

Jeżeli założymy, że w każdym nowoutworzonym gospodarstwie rolnem zostanie wybudowany dom, to widzimy, że parcelacja rolna może zmienić obraz zabudowania niektórych okolic. Ostrze reformy rolnej skierowane jest głównie na okolice, gdzie, z powodu braku ziemi, istnieje wiele gospodarstw karłowatych, a może w mniejszym stopniu na pewne okolice kresów wschodnich, gdzie przeprowadza się osadnictwo wojskowe na terenach zaniedbanych i zniszczonych przez

wojnę. Do pierwszych zaliczamy, według powyższej tabelki, woj. warszawskie, kieleckie i lubelskie, przedstawicielem drugich jest przedewszystkiem woj. wileńskie, a potem i inne.

Na zasadzie powyższych rozważań za najwybitniejszy czynnik, kształtujący rozmieszczenie domów wiejskich, należy uznać przedewszystkiem jakoś gleby. Potem idą: ilość ziemi ornej, przeciętny obszar gospodarstw wiejskich, zagęszczenie ludności rolniczej, czynniki o charakterze społecznym i inne. Naturalną jest rzeczą, że określić wielkość wpływu każdego z tych czynników, w pewnych wypadkach, jest bardzo trudno. Niektóre czynniki mają pewien związek pomiędzy sobą, stanowiący nieraz nawet wzajemną współzależność funkcjonalną. W celu przedstawienia stosunków gęstości domów wiejskich w Polsce została wykonana mapa II, na której mamy oznaczony w każdym powiecie stosunek ilości domów do powierzchni powiatu². Stopnie gęstości przedstawiono w ten sposób, że każdy następny liczy o 5 domów na km^2 więcej. Stopnie te reprezentują nam równocześnie obszary różnego rozmieszczenia domów.

Terytorjum Polski może być, w ogólnych zarysach, podzielone na kilka obszarów.

Pierwszy obszar obejmuje Polesie, jako ośrodek, koło którego grupują się części Wołynia, Podlasia i Suwalskie. Na obszarze tym występuje minimum gęstości domów w Polsce, mianowicie 1,9 domów na km^2 w powiecie białowieskim. Obszar ten również zajmuje południowo-zachodnią część woj. pomorskiego i północną poznańskiego z dorzeczem Noteci, jako tłem tego obszaru. Oba terytoria stanowią kategorię małej gęstości. Wynosi ona od 1—5 domów na km^2 i, jak widzimy, obejmuje część kresów wschodnich i przeciwległych im zachodnich. Kategoria tej gęstości poza wymienionymi obszarami występuje jeszcze w paru małych rejonach przy północnej granicy Polski.

Drugi obszar gęstości od 5—10 domów na km^2 moglibyśmy nazwać centralnym, gdyż obejmuje przeważnie województwa centralne, poza tem znaczną część Wołynia i województwa wileńskiego, nowogródzkiego, a także części województw zachodnich. Ta kategoria gęstości występuje jeszcze jako zwarty rejon na podgórzu Beskidów Wschodnich i w paru

¹ Według Roczników Statystyki R. P. za 1927 i 1928. Podział według województw za okres 1919—1926 nie jest możliwy, gdyż początkowe dane są niezupełne, a poza tem od roku 1925 całkowicie zmieniono układ tablic w stosunku do lat poprzednich (Obacz uwagę w Roczniku Statystyki za 1927 na str. 107).

² Pierwszą mapkę gęstości domów w Polsce spotykamy w książce: Pawłowski, Bystron, Peretiatkowicz — *Polska Współczesna*, część I, Geografia, str. 31, Lwów—Warszawa 1923.

pomniejszych rejonach, rozrzuconych pośród innych kategorii gęstości.

Trzeci obszar o gęstości od 10—15 domów na km^2 leży mniej więcej w pasie wyżyn południowych, dochodząc w Beskidach Zachodnich i Średnich do południowej granicy Polski. Najbardziej wysuniętym punktem na północ w tej kategorii gęstości jest odosobniony powiat warszawski.

Czwarty obszar o gęstości od 15—25 domów na km^2 zgruba możemy związać z krainą podgórzia Karpackiego. Cechą charakterystyczną tego obszaru jest zjawisko, iż leży on jak gdyby na obszarze poprzednim, stanowiąc szczyty gęstości w Polsce. Rozwartość skali gęstości na tym obszarze jest większa (podwójna), gdyż nie jest on zwartym i stopnie skali 15—20 i 20—25 domów na km^2 wzajemnie się przeplatają.

Maksimum gęstości, 25 domów na km^2 , posiada powiat śniatyński, leżący właśnie na tym obszarze.

IV. Liczba, wielkość i gęstość osiedli

Uwagi ogólne

Na wstępie niniejszego rozdziału musimy poruszyć odrazu pewne nieuniknione niedokładności przy traktowaniu ilościowym osiedli w Polsce. Dotyczy to przede wszystkim osiedli wiejskich.

Już w rozdziale I „Materiał źródłowy i jego wartość” omawiano różnice w ujęciu osiedla antropogeograficznym i administracyjnym. Ten błąd, tkwiący u podstaw przedmiotu, ma charakter bardziej ogólny. Wobec powszechnego występowania ma on już charakter jak gdyby pewnego systemu i dlatego w niektórych wypadkach sprawia trudności stosunkowo mniejsze.

Na terenie Polski, niestety, mamy trudności rodzime, o charakterze przejściowym. Jest to wielka różnorodność w traktowaniu jednostek administracyjnych w każdym z b. zaborów¹. Anomalje te znikną z chwilą ujednolicienia podziału i organizacji administracyjnej.

Przy analizowaniu odpowiednich materiałów, względnie przy badaniu stosunków osiedli w terenie, można jednak uchwycić pewne kryterium, które, pomimo podziału i nomenklatury administracyjnej, opartej na zasadach wręcz odmiennych, pozwala wyeliminować osiedla w sensie antropogeograficz-

nym, o ile niezupełnie, to w każdym razie z bardzo dużą dokładnością. Są to nazwy osiedli właściwych (nie jednostki administracyjnej, np. gminy t. zw. „miejscowej” w b. zaborze austriackim), względnie ich części, o ile dla celów administracyjnych, czy innych, kilka osiedli w znaczeniu antropogeograficznym zostało połączonych w jedną całość, z jedną nazwą, obejmującą cały ten nowy, złożony twór (gmina w b. zaborze austriackim).

Najlepszym przykładem tego rodzaju są większe i starsze miasta, które powstały tak przez rozrost osiedla embrjonalnego tego miasta, jak i przez rozrost osiedli podmiejskich, które następnie, zrastając się z sobą gospodarczo i faktycznie, zostały połączone i utworzyły większą, złożoną jednostkę o jednej nazwie tylko, obejmującej kilka dawniejszych osiedli samodzielnych, o różnych nazwach. Nazwy dawnych osiedli samodzielnych występują potem jako nazwy dzielnic rozrastającego się miasta.

Ilustrację omawianego zjawiska stanowią wszystkie większe miasta polskie, jak Warszawa, Kraków, Lwów, Wilno, Poznań, Łódź, a nawet wiele miast mniejszych (np. śląskie). Z powyższym zjawiskiem nie spotykamy się tylko w miastach, które powstały na sposób „amerykański”. Zresztą tego typu miast, w ścisłym znaczeniu, Polska nie posiada.

W osiedlach wiejskich zjawisko to zachodzi rzadko, głównie z tego powodu, że z chwilą znacznego rozrostu wsi, bywa ona sposobem administracyjnym przeważnie zamieniana na miasto.

W b. zaborze rosyjskim podział administracyjny najmniej, omal że wcale, nie zaciężył na ujęciu osiedla, jako takiego. Gmina jest tu zbiorowa; składa się przeważnie z kilkunastu lub kilkadziesiątu osiedli, przy czym jako samodzielne uwzględnione są nawet bardzo małe osiedla. Można powiedzieć, że tutaj stoimy najbliżej antropogeograficznego ujęcia pojedynczego osiedla.

Były zabór austriacki i pruski znają tylko gminę jednostkową, która według tamtejszych pojęć administracyjnych jest równocześnie pojedynczym osiedlem. Jednakowoż rzeczywistość wykazuje co innego. Mianowicie nazwa osiedla, a równocześnie gminy, bardzo często pokrywa tutaj więcej niż jedno osiedle w antropogeograficznym znaczeniu tego słowa. Pochodzi to stąd, że obok osiedla głównego,

¹ Porównaj przedmowy do poszczególnych tomów *Skorowidza Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*.

stanowiącego trzon gminy, zwanej jednostkową, istnieją często jeszcze osiedla bardzo drobne, które zostały podciągnięte pod nazwę osiedla głównego, a tem samem i gminy¹.

Omawianą sytuację zagmatwało jeszcze bardziej nierównoczesne skasowanie we wszystkich województwach b. zaboru austriackiego przeżytych już praktycznie jednostek administracyjnych, zwanych obszarami dworskimi, które w pewnych powiatach znikły przez parcelację jeszcze za rządów austriackich. Pod względem prawnym zostały one skasowane ustawą z dnia 26 lipca 1919 r.², która wcieliła je do sąsiednich gmin wiejskich.

Termin wejścia w życie tej ustawy był określony na 1 sierpnia 1919 r. Jednakże, z powodu ówczesnych działań wojennych w części wschodniej b. Galicji, Sejm Ustawodawczy w dniu 26 lipca 1919 r. uchwalił rezolucję³, która wprowadzenie w życie tej ustawy poza obszarem woj. krakowskiego wstrzymywała do odpowiedniejszej chwili. Jednakże pomimo to w kilku powiatach woj. lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego obszary dworskie na podstawie tej ustawy skasowano⁴. Dopiero w dniu 27 lipca 1923 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zarządziło wprowadzenie w życie omawianej ustawy i w pozostałych powiatach wymienionych trzech województw⁵.

W b. zaborze austriackim tę utrudnioną sytuację poprawia tylko to, że jak zobaczymy później⁶, występują tam osiedla o przeciętnej wielkości bardzo znacznej, a w każdym razie ogólnie większe od osiedli b. zaboru rosyjskiego, a przede wszystkim b. zaboru pruskiego.

Powyższe rozważania i główny materiał liczbowy, z którego korzystaliśmy w niniejszej pracy, mianowicie *Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, pozwalają nam ustalić pewne zasady, które musimy mieć na uwadze przy rozpatrywaniu ilościowym osiedli w każdym z trzech byłych zaborów. A mianowicie:

1. Ilość osiedli, w sensie antropogeograficznym, podana dla województw b. zaboru rosyjskiego jest najbardziej zbliżona do rzeczywistości.

2. Ilość osiedli podana dla b. zaboru pruskiego jest o tyle dokładna, o ile zostały wszędzie uwzględnione miejscowości podrzędne, wchodzące w skład gmin.

3. Ilość osiedli podana dla b. zaboru austriackiego odchyła się najbardziej od rzeczywistości. Dzieje się to:

- a) z powodu sztucznie wytworzonej różnicy w występowaniu obszarów dworskich, których nie posiada jedno województwo, zaś trzy pozostałe posiadają. Przyjmując ilość obszarów dworskich województwa lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego łącznie na 50% (ściśle 49,2%) ogólnej liczby miejscowości, otrzymamy, że województwo krakowskie w momencie spisu wykazało o 961 (posiada 1922 gmin) miejscowości za mało. Trzeba dodać, że liczba ta jest przybliżona, gdyż nie zawsze jednakże obszar dworski stanowi oddzielne osiedle od gminy, natomiast folwarki, o ile obszar dworski je posiada, są przeważnie oddzielnymi osiedlami, w ścisłym znaczeniu tego słowa.
- b) z powodu nieuwzględnienia w każdym wypadku miejscowości podrzędnych, nie stanowiących samodzielnych gmin, co wynika tak z dochodzeń w terenie jak i na mapach szczegółowych.

Osiedla wiejskie

Jak wykazaliśmy w tabl. 2, Polska posiada 84 050 osiedli wiejskich. Liczba ta niezgodna jest z wymienioną tak w niektórych tomach *Skorowidza Miejscowości* jak i w *Roczniku Statystyki* za 1927 r., gdzie podano miejscowości wiejskich i miejskich łącznie 91 587 (według stanu z dnia 1. I 1927). Różnice, jakie mogły wniknąć wskutek porównywania tych liczb z dwóch różnych momentów czasu, jak i uwzględnienia lub nieuwzględnienia liczby miast, są minimalne. Głównym powodem jest to, że *Skorowidz Miejscowości* i *Rocznik Statystyki* biorą pod uwagę wszystkie miejscowości, bez względu na to, czy domy tych miejscowości są podane oddzielnie, czy też zostały spisane łącznie z innymi miejscowościami. Natomiast, jak wynika z metody naszej pracy, my bierzemy

1 Różnice te utrudniały pracę i Głównego Urzędu Statystycznego, który w przedmowie do *Skorowidza Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* t. XIII (woj. lwowskie) pisze: „nie udało się naogół wyodrębnić z materiału spisowego miejscowości niesamodzielnych, t. j. osiedli ludzkich, które będąc wyodrębnionemi terytorjalnie i posiadając własną swą nazwę, a przeto stanowiąc miejscowości w przyjętem znaczeniu tego słowa, nie są jednak samodzielnymi jednostkami administracyjnymi (gminami lub obszarami dworskimi)“.

2 Dziennik Ustaw R. P. z r. 1919 № 67, str. 722, poz. 404.

3 Monitor Polski z r. 1919 № 167.

4 Patrz odnośniki w *Skorowidzu Miejscowości* odpowiednich województw przy powiatach, w których obszary dworskie nie istnieją.

5 Monitor Polski z dnia 8 października 1923 r. № 228.

6 Obacz str. 878 i 879.

pod uwagę tylko te miejscowości, które mają podaną oddzielnie ilość domów. Miejscowości, których domy zostały spisane łącznie z innymi, wytworzyły właśnie tę kilkotysięczną różnicę. Dodać należy, że w ten sposób popełniliśmy pewną nieścisłość. Mianowicie liczba domów tych miejscowości, z którymi łącznie zostały spisane domy sąsiedniej, zwykle mniejszej miejscowości, została w ten sposób sztucznie powiększona. Jednakże ta niedokładność jest nie do wyeliminowania, zaś liczby wchodzące w grę są zwykle bardzo małe.

Wielkość osiedli wiejskich w Polsce waha się od 1 do 1918 domów. Tę ostatnią liczbę domów posiada huculskie Żabie, wobec czego jest ono największą wsią w Polsce pod względem ilości domów. Nie znaczy to, że Żabie jest największą wsią i pod względem liczby ludności. Wchodzi tu w grę czynnik zaludnienia (wielkości) domu. Żabie (pow. kosowski w woj. stanisławowskim) w 1918 domach ma 8188 mieszkańców, Czechowice (pow. bielski w woj. śląskiem) w 568 domach—8436 mieszkańców, Zamarstynów (pod Lwowem) w 712 domach—8659 mieszkańców, a Strzemieszyce Wielkie (pow. będziński) w 818 domach ma 10328 mieszkańców. Z tych przykładów widzimy wyraźną rozbieżność spowodowaną wielkością domów pomiędzy określeniem wielkości osiedla na podstawie ilości domów, a ilości mieszkańców. Jako największa wieś pod względem ilości domów zajmie pierwsze miejsce Żabie, a pod względem ilości mieszkańców—Strzemieszyce Wielkie.

Dla zanalizowania i zorientowania się w kategoriach wielkości osiedli wiejskich została opracowana tablica 2. Osiedla są rozsegregowane województwami na kategorie co 10 domów. Każda kategoria posiada obliczony odsetek, jaki stanowi tak w stosunku do sumy b. zaboru, jak i do sumy całej Polski. Najwięcej osiedli w Polsce mamy w kategorii 1-ej, od 1—10 domów, gdyż 44,5%, a więc nieomal połowę wszystkich osiedli wiejskich.

Stąd musimy wyciągnąć wniosek, że Polska posiada przeważnie osiedla drobne. Tłumaczy się to następującymi względami. Krajobraz niżowy nie stawia tutaj żadnych wybitnych przeszkód w ugrupowaniu osiedla. Panuje całkowita swoboda. Obszary gospodarstw rolnych przeważnie leżą, co jest racjonalne pod względem ekonomicznym, wokoło domostwa. Rozproszenie lub tworzenie małych grup osiedli ma jeszcze dobre

strony i na wypadek pożaru, straszego w skutkach z powodu przewagi budowli drewnianych i palnego pokrycia. Szachownica, nieodłączne dawniej zjawisko wielkich, starych wsi, jest przejściową i powoli znika, powiększając ilość drobniejszych osiedli, które powstały z jednego większego.

Inaczej w terenie górkim. Tam, jak gdyby natura stwarza szachownicę i to szachownicę nie do usunięcia. Ziemie orne, łąki i pastwiska leżą rozrzucone nieraz na bardzo znacznej przestrzeni. Leżą tam, gdzie je stworzyła natura, a człowiek odszukał i używa. Rolnik—pasterz górski nigdy nie skomasuje swoich poletek, hal czy polonin.

Drobne osiedla wiejskie w Polsce do tego stopnia przeważają, że do drugiej kategorii, 10—20 domów, należy już tylko 16,2% osiedli. Żadna kategoria osiedli o wielkości ponad 110 domów nie osiąga już nawet 1%. Kategorie ponad 300 domów nie posiadają nawet po 0,1%. Uogólniając, możemy przyjąć za dominujące w Polsce osiedla dwóch pierwszych kategorii, t. j. od 1 do 20 domów, gdyż stanowią one razem 60,7% ogółu osiedli.

Województwem, które osiedli liczących ponad 130 domów zasadniczo nie posiada, jest wileńskie. Tylko 16 osiedli leży tutaj w wyższych kategoriach i to nie kolejnych. Jego dwie pierwsze kategorie, t. j. 1—10 i 10—20 domów stanowią przytłaczającą większość osiedli, a mianowicie 81,4%. Z tego powodu możnaby uważać woj. wileńskie za posiadające najdrobniejsze osiedla. Jednakże z wyciągnięciem daleko idących wniosków w tym wypadku wskazana jest pewna ostrożność, z powodu objęcia spisem z 1921 r. tylko 52,1% całego obszaru tego województwa.

Przy bliższej analizie tabl. 2 możemy zauważyć, że przebieg omawianego zjawiska wyraźnie układa się według byłych zaborów, co potwierdza nasze poprzednie wywody o wpływach administracyjno-politycznych. Z tego powodu i tutaj zmuszeni jesteśmy traktować sprawę według b. zaborów.

Byłe zabory rosyjski i pruski mają przebieg zbliżony do siebie (por. ogólne zasady co do odchyień ilości osiedli od rzeczywistości w różnych zaborach na str. 876). Jeden i drugi ma bardzo zbliżoną ilość osiedli o wielkości do 50 domów, a mianowicie: rosyjski—86,5%, pruski—88,0% ogólnej sumy osiedli danego zaboru.

W b. zaborze rosyjskim można jeszcze wyróżnić dwie grupy, mianowicie: województwa centralne i województwa wschodnie.

Jest to, bezwątpienia, wpływ czynników administracyjnych i gospodarczych.

Dzisiejsze województwa centralne (b. Królestwo Kongresowe) posiadały w czasie zaboru rosyjskiego cokolwiek większą swobodę tak polityczną jak i gospodarczą i miały pewną odrębność prawną. Województwa wschodnie należały administracyjnie do t. zw. Cesarstwa i, będąc ściślej z niem spojone, ulegały niższej kulturze, a gospodarczo były hamowane w rozwoju przez słabsze tętno życia ekonomicznego Cesarstwa. Granica pomiędzy temi dwiema grupami województw b. zaboru rosyjskiego byłaby jeszcze wyraźniejsza, gdyby nie skład woj. białostockiego, które obejmuje z b. Królestwa 42% i z b. Cesarstwa 58% swego terytorjum i tym sposobem zaciera granicę omawianych obszarów.

Ogólna różnica pomiędzy temi dwiema grupami jest następująca: grupa województw centralnych posiada osiedli kategorii najniższej, 1—10 domów—45,1%, grupa woj. wschodnich—48,4%, a więc grupa pierwsza ma przeciętnie osiedla większe niż druga. Widać to wyraźnie na omawianej tablicy, gdzie w rubrykach osiedli bardzo dużych w województwach centralnych figurują jeszcze pewne ilości, natomiast brak ich w grupie województw wschodnich.

Jednakże w ostatniej grupie jedno z województw, mianowicie wołyńskie, różni się wybitnie od pozostałych (obacz tablicę 3). Największą różnicę pomiędzy województwem wołyńskim a pozostałemi województwami wschodniemi stanowi ilość osiedli małych, od 1 do 10 domów. O ile pozostałe 4 województwa (białostockie, wileńskie, nowogródzkie i poleskie) posiadają ich ponad połowę (51,7%) ogólnej liczby, to województwo wołyńskie ma ich zaledwie około $\frac{1}{4}$ (26,3%) ogółu. Pozatem i regresja ilości przy większych osiedlach jest różna. Grupa wymienionych czterech województw spada ilościowo przy każdej następnej kategorii bardzo znacznie, np. z 51,7% w pierwszej kategorii na 16,4% w następnej, gdy w woj. wołyńskim w tym samym wypadku spada z 26,3% tylko na 12,2%. Podobny jest i dalszy przebieg. Widzimy więc w wypadku województwa wołyńskiego wyraźne i nawet wybitne przesunięcie ilościowe na korzyść osiedli większych. Zaznacza się to wyraźnie nawet i przy osiedlach ponad 200 domów, których woj. wołyńskie posiada 4,4% w przeciwieństwie do 0,6% w pozostałych województwach

wschodnich, a więc przeszło 7-miokrotnie więcej.

Z przyczyn, któreby wyjaśniały powstanie znacznie większych osiedli woj. wołyńskiego, na pierwszym miejscu trzeba wymienić warunki przyrodzone, które są znacznie korzystniejsze w tem województwie, aniżeli w woj. białostockiem, nowogródzkim, poleskiem i wileńskim. Województwo wołyńskie jest pokryte na znacznych przestrzeniach przez less tak zwykły, jak i stepowy (czarnoziem), który pozwala na szeroką uprawę pszenicy, a przede wszystkim ziemiopłodu tak wymagającego co do warunków gleby, jakim jest burak cukrowy. Obok tego leży tam jeden z głównych ośrodków uprawy chmielu w Polsce, rozwinięte jest młynarstwo, cukrownictwo, istnieją wartościowe lasy (liściaste) i przemysł drzewny, kamieniołomy, dawniej i inne przemysły, np. kaolinowy (Korzec, Baranówka), sukienniczy (Sławuta), co wytworzyło z Wołynia terytorjum gospodarcze o większej wartości.

To spowodowało znów odpowiednie zagęszczenie ludności, najwyższe ze wszystkich województw wschodnich (woj. wołyńskie ma 47,5 mieszkańców na km^2 , białostockie 39,9, nowogródzkie 35,1, wileńskie 34,8, poleskie 20,8)¹. Dodajmy jeszcze, iż wtedy niegdyś prowadził historyczny szlak handlowy, co wywierało wpływ również w kierunku skupienia się ludności w celach handlowych.

Kolonizowanie Wołynia przez ludność zupełnie obcą, o cechach wybitnie odrębnych, jakie posiadają Niemcy i Czesi tutaj osiadli, nie pozostało również bez wpływu na omawiane zagadnienie. Koloniści ci wyraźnie unikają mieszanina się z ludnością miejscową, wytwarzając tym sposobem duże osiedla narodowe czeskie i niemieckie. Widać to z materiałów odnoszących się do pierwszego spisu ludności².

Nie bez wpływu będzie tu i charakterystyczna cecha Wołynia: lokowanie się osiedli w kotlinach i dolinach pomiędzy poszczególnymi pasmami wyniosłości. Potwierdza to mapa I, gdzie większe osiedla widzimy występujące wybitnie w części południowo-wschodniej woj. wołyńskiego.

Pod względem wielkości osiedli wiejskich w Polsce przoduje bezsprzecznie b. zabór austriacki (będziemy tu używali tej nazwy z powodu łącznego omawiania i Śląska Cieszyńskiego, wobec czego nie da się użyć

¹ Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej za 1925/26.

² Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, tom IX, woj. wołyńskie.

nazwa „województwa południowe“), który posiada najmniejszą ilość osiedli najniższej u nas kategorii i do 10 domów. Liczba ta byłaby znacznie niższą, gdyby w woj. lwowskim, stanisławowskim i tarnopolskim

nie występowały jeszcze obszary dworskie, które w olbrzymiej większości leżą w granicach najniższej kategorii, mianowicie od 1 do 10 domów, jak to wykazuje poniższe zestawienie.

Województwa	P o w i a t y			Obszary dworskie z liczbą domów									
	razem	z obszarami dworskimi	bez obszarów dworskich	razem		I—10		11—20		21—30		ponad 30	
				liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Ogółem	61	49	12^a	1 714	100,0	1 559	91,0	139	8,1	12	0,7	4	0,2
Lwowskie	28	20	8 ^a	808	100,0	731	90,5	74	9,2	3	0,3	—	—
Stanisławowskie . . .	16	13	3	370	100,0	345	93,3	21	5,7	2	0,5	2 ^b	0,5
Tarnopolskie	17	16	1	536	100,0	483	90,1	44	8,2	7	1,3	2 ^c	0,4

a W tem powiat miejski Lwów.

b 1 obszar — 40 domów i 1 obszar — 95 domów.

c 1 obszar — 33 domów i 1 obszar — 37 domów.

Po skasowaniu obszarów dworskich otrzymamy obraz podobny do woj. krakowskiego, gdzie obecnie jest zaledwie 5 osiedli o wielkości do 10 domów. Skasowanie obszarów dworskich zmieni obraz osiedli w sposób dwójaki, a to:

1) przez obniżenie do minimum ilości osiedli najniższej kategorii,

2) przez przesunięcie wielu osiedli do wyższej kategorii z powodu przyłączenia obszarów dworskich.

Należy podkreślić, że tutaj osiedle utożsamiamy z obszarem dworskim względnie z gminą, pomimo, że niezawsze jest to zgodne z pojęciem antropogeograficznym.

Ów fakt, że lwią część osiedli najniższej kategorii stanowią obszary dworskie oraz wzajemny stosunek ilościowy obszarów do wsi (gmin) wykazuje nam poniższe zestawienie.

Województwa	Osiedla od 1 do 10 domów		
	Razem	Wsie (gminy)	Obszary dworskie
Ogółem	1 584	25	1 559
Lwowskie	737	6	731
Stanisławowskie . . .	350	5	345
Tarnopolskie	497	14	483

W b. zaborze austriackim dwie kategorie osiedli występują jako wyraźne maksyma. Mianowicie kategoria najniższa, 1 do 10 domów, i kategoria 70 do 80 domów. Pierwsze maksimum z odsetkiem 19,3 jest głównem, drugie z odsetkiem 4,0 — drugorzędem. Jednakże według wszelkiego prawdopodo-

bieństwa po skasowaniu pozostałych obszarów dworskich obecne maksimum drugorzędne zamieni się na główne. Potwierdza to i przebieg obecny omawianego zjawiska w woj. krakowskim, nieposiadającym już dzisiaj obszarów dworskich, gdzie maksimum osiedli występuje tuż obok, mianowicie w kategorii 60 do 70 domów.

Drugą cechą charakterystyczną województw b. zaboru austriackiego jest nierównomierny spadek ilości osiedli w miarę wznoszenia się do wyższych kategorii. Niektóre kategorie występują w większym procencie niż poprzednie. Zdarza się to kilkakrotnie.

Rozkład osiedli na Śląsku Cieszyńskim jest podobny jak w woj. krakowskim, gdyż i Śląsk Cieszyński obszarów dworskich nie posiada. Zresztą jako materiał do wnioskowania jest to obiekt nie wystarczający, gdyż wogóle ilość osiedli wynosi zaledwie 115.

Uogólniając, możemy b. zabór austriacki podzielić na dwie grupy: woj. krakowskie i Śląsk Cieszyński—to jedna grupa i woj. lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie — druga. Decydującym momentem jest tu kwestja obszarów dworskich.

B. zabór pruski, jak już wspomniano poprzednio, w ogólnych zarysach przedstawia stosunki podobne do b. zaboru rosyjskiego. Ilość osiedli o wielkości do 10 domów jest tu nawet większa aniżeli w b. zaborze rosyjskim o 4,9%, wynosi mianowicie 51,4%. Wogóle zaznacza się wyraźna przewaga osiedli o wielkości do 20 domów, gdyż stanowią one 68,5%. Spadek liczby osiedli większych jest znaczniejszy.

Gęstość osiedli wiejskich, to jest stosunek obszaru do ilości osiedli wiejskich, przedstawia nam poniższa tabelka.

Województwa	Jedno osiedle wiejskie przypada na km^2	Województwa	Jedno osiedle wiejskie przypada na km^2
Warszawskie . . .	2,2	Wołyńskie . . .	8,5
Łódzkie	2,3	Poznańskie . . .	3,7
Kieleckie	2,9	Pomorskie	4,2
Lubelskie	4,2	Śląskie ^b	8,8
Białostockie . . .	4,5	Krakowskie . . .	8,5
Wileńskie ^a	2,4	Lwowskie	8,7
Nowogródzkie . . .	3,6	Stanisławowskie .	14,0
Poleskie	11,4	Tarnopolskie . . .	9,8

^a Tylko 4 powiaty spisane w 1921 r.

^b Tylko Śląsk Cieszyński.

Zasadniczo w b. zaborach austriackim i pruskim, gdzie jest gmina jednostkowa, powinna wypaść mniejsza gęstość, niż w b. zaborze rosyjskim, gdzie jest gmina zbiorowa. Jednakże występują tu wpływy wielostronne. Jednym z ważniejszych jest wielkość obszarów niezamieszkałych w danym województwie. Zależnie od tego kształtuje się w różny sposób przeciętna gęstość osiedli wiejskich.

Konkretnym przykładem są województwa lubelskie i pomorskie, w których wypada po 4,2 km^2 na jedno osiedle wiejskie, pomimo, że każde z nich ma gminę opartą na innych zasadach. Nie bez wpływu tu jest, naturalnie, istnienie w woj. pomorskim obszarów dworskich i licznych bardzo drobnych, często złożonych tylko z jednego domostwa, osiedli, np. gajówek, leśniczówek i t.p.

Jak widzimy z powyższej tabelki, największa gęstość osiedli występuje w woj. warszawskim. Mianowicie jedno osiedle wiejskie przypada na 2,2 km^2 . Znaczny wpływ wywiera tu bezwzględnie wielki odsetek drobnych osiedli, od 1 do 10 domów, który wynosi 54,9. Coprawda, są województwa, mające jeszcze większy odsetek osiedli tej kategorii, np. wileńskie (65,2), jednakże to ostatnie posiada pewne obszary niezamieszkałe, anekumene, i nie może być miarodajnym ze względu na częściowo tylko przeprowadzony tam spis.

Najmniejszą gęstość przeciętną posiada woj. stanisławowskie, mianowicie jedno osiedle wiejskie przypada na 14,0 km^2 powierzchni. Zdecydowały o tem przede wszystkim obszary anekumeniczne Karpat (głównie Gorgany), których poważna część leży w tem właśnie województwie.

W granicach wymienionego maksimum i minimum leżą liczby gęstości pozostałych województw. Ponieważ najważniejszym czynnikiem, wpływającym na gęstość ogólną, są obszary anekumeniczne, które związane są ściśle z rozmieszczeniem osiedli—kwestje te będą omówione w rozdziale następnym.

Osiedla miejskie

O osiedlu miejskim w znaczeniu antropogeograficznym mówiliśmy już poprzednio. Tutaj należy przede wszystkim zwrócić uwagę na nieustabilizowanie, nawet płynność, pojęcia administracyjnego. Ściśle biorąc, i dziś jeszcze ta sprawa jest u nas nieuporządkowana, a to przede wszystkim z powodu nieskodyfikowania dotychczas różnych prawodawstw, jakie odziedziczyliśmy po zaborcach. Motyw ostatni tłumaczy nam również genezę płynności określenia administracyjnego osiedla miejskiego¹.

Przy rozpatrywaniu ilościowym osiedli miejskich należy zwrócić uwagę na jedno, mianowicie na konieczność pewnej oględności w wysnuwaniu wniosków, głównie daleko idących, a to z powodu zbyt małej ilości rozpatrywanych obiektów, wobec czego tak istotny czynnik wszelkich obliczeń statystycznych, jakim jest działanie prawa wielkich liczb, nie może tu wystąpić w całej pełni.

Pierwszy powszechny spis wykazał (na terenach objętych tym spisem) 622 miasta². Większość tych miast (259) leży w granicach od 250 do 500 domów (tabl. 4), mianowicie 41,6%. Drugie miejsce, w liczbie 172, zajmują miasta od 500 do 1000 domów, co stanowi 27,7% ogółu.

Przy rozpatrywaniu omawianego zagadnienia byłymi zaborami, konieczność czego była dowiedziona poprzednio, mamy obraz cokolwiek inny.

W b. zaborze rosyjskim, jak przy rozpatrywaniu osiedli wiejskich tak i tu zaznacza się różnica pomiędzy grupą województw centralnych i wschodnich. Maksimum w obydwu grupach przypada na kategorię miast, mających od 250 do 500 domów. Jednakże odsetek jest różny, mianowicie grupa centralna ma 48,4%, grupa wschodnia—50,5% takich miast. Natomiast najniższa kategoria wielkości, do 250 domów, występuje w większej ilości w województwach centralnych, mianowicie 8,5%, podczas, gdy we wschodnich 1,2%. To dowodziłoby istnienia większej ilości

¹ Obacz przedmowę do *Skorowidza Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, tom VII, cz. I, województwo nowogródzkie.
² *Skorowidza Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*.

małych miast w województwach centralnych niż we wschodnich.

Tu trzeba podkreślić wyraźnie, pomimo że wpływa to z samych założeń metodycznych niniejszej pracy i było już omówione na początku, że nie należy wiązać pojęcia wielkości osiedli miejskich, rozpatrywanych z punktu widzenia ilości domów, z pojęciem wielkości, rozpatrywanej na podstawie ilości mieszkańców.

Rozpatrując ogólnie b. zabory na tabl. 4, widzimy, że maksyma ilości miast rozłożyły się w różnych kategoriach. Były zabór pruski ma maksimum miast, wyrażone odsetkiem 43,0, w najniższej kategorii, t. j. poniżej 250 domów. B. zabór rosyjski maksimum (48,9%) ma w kategorii wyższej, mianowicie od 250 do 500 domów. W b. zaborze austriackim największa ilość miast (40,2%) zawarta jest w kategorii jeszcze wyższej, mianowicie od 500 do 1000 domów. Co do b. zaboru austriackiego, trzeba dodać, że ściśle ujęcie kwestji osiedli miejskich jest trudne z tego powodu, że wiele miasteczek jest rządzonych statutem gmin wiejskich i są zaliczane wobec tego do wsi.

Gęstość osiedli miejskich, ujęta w relacji do obszaru danego województwa, przedstawia się jak w poniższej tabelce.

Województwa	Jedno osiedle miejskie przypada na km ²	Województwa	Jedno osiedle miejskie przypada na km ²
Warszawskie . .	516	Wolińskie . . .	966
Łódzkie	453	Poznańskie . . .	225
Kieleckie	735	Pomorskie . . .	529
Lubelskie	974	Śląskie ^b	202 ^a
Białostockie . . .	692	Krakowskie . . .	349
Wileńskie	2 171 ^a	Lwowskie	450
Nowogródzkie . .	1 437	Stanisławowskie .	633
Poleskie	1 536	Tarnopolskie . .	464

^a Po uwzględnieniu całkowitych obszarów, spisanych i niespisanych, jedno osiedle miejskie wypadnie: w woj. wileńskim na 1894 km², w śląskim na 248 km². ^b Tylko Śląsk Cieszyński.

Wogóle zaznaczają się i tutaj wpływy b. zaborów. Najmniejsza gęstość miast przypada na trzy województwa wschodnie, mianowicie woj. wileńskie, nowogródzkie i poleskie. Województwo białostockie znacznie odbiega od liczb trzech poprzednio wymienionych województw. Raczej w tym wypadku należy ono do grupy województw centralnych. Nie bez wpływu zapewne jest skład jego w części z ziem b. Królestwa i w części z ziem tak zwanego b. Cesarstwa (obacz bliższe wy-

jaśnienia w rozdziale niniejszym w części „Osiedla wiejskie“).

Grupa województw centralnych i b. zabór austriacki i pruski mają gęstość podobną. Województwo poznańskie ma gęstość znacznie większą niż pomorskie i jest mocno zbliżone do gęstości maksymalnej (Śląsk Cieszyński).

V. Rozmieszczenie osiedli

Uwagi ogólne

Stosunki rozmieszczenia osiedli tak wiejskich jak i miejskich zostały przedstawione na mapie I, która stanowi zasadniczą i główną część niniejszej pracy.

Jak już wspomniano, wszystkie osiedla zostały ujęte w 6 kategorii (obacz objaśnienie na mapie).

Przy rozpatrywaniu tej mapy, na której osiedla zostały rozmieszczone w położeniach rzeczywistych, zwraca przedewszystkiem uwagę fakt, że niektóre województwa¹ mają rozmieszczenie osiedli równomierne, inne zaś mają osiedla występujące grupami o różnej wielkości i skupieniu, wobec czego pomiędzy grupami występują tereny mniej lub więcej niezamieszkane.

W związku z tem można wydzielić grupy województw, które posiadają osiedla rozmieszczone równomiernie, lub nierównomiernie.

Grupa województw o rozmieszczeniu osiedli najbardziej równomiernem—to województwa centralne. Rejony niezamieszkane zupełnie, lub zamieszkane znacznie rzadziej jak tereny sąsiednie tak, że stanowi to wyraźny kontrast, występują w tej grupie województw rzadziej, a przedewszystkiem na bardzo małych obszarach.

Drugą grupę stanowią województwa zachodnie, gdzie zaznacza się już bardziej wyraźnie nierównomierność rozmieszczenia. Występują tu już znaczne obszary anekumenniczne.

Trzecią grupę stanowią województwa wschodnie i południowe. Tu nierównomierność rozmieszczenia zaznacza się wybitnie. Występują wielkie anekumeny, np. w pasie Wielkich Dolin (Polesie), w Karpatach, nad dolnym Sanem i inne.

Poza tem przy ogólnem rozpatrywaniu rozmieszczenia osiedli można zauważyć pewne ciekawe wpływy rzeźby terenu. Nie znaczy to, ażeby wskutek warunków topograficz-

¹ Wobec wybitnych bardzo wpływów administracyjno-politycznych, kilkakrotnie już poruszanych, i niniejsze rozpatrywanie najkorzystniej jest prowadzić województwami, których granice tylko w jednym wypadku (woj. śląskie) obejmują części różnych zaborów.

nych, specjalnie niekorzystnych dla osiedlenia się człowieka, powstawała anekumena, któraby się zaznaczała na mapie wyraźnie. Byłoby to zupełnie naturalnem. Formy takie występują przecież w Karpatach. Tutaj mamy na myśli formy morfologiczne takie, które, nie wytwarzając anekumeny w ścisłym tego słowa znaczeniu, zaznaczają się bardzo wyraźnie w rozmieszczeniu osiedli. Najlepszym przykładem tego rodzaju jest północna krawędź Podola, która stanowi wyraźną granicę gęstości i rozmieszczenia osiedli. Wołyń, przylegający do krawędzi Podola, ma rzadsze osiedla i występują one w pewnych skupieniach, grupach. Rozmieszczenie grupowe osiedli utrzymuje się zresztą na całym Wołyniu. Płyta Podolska zaś, głównie w swojej części północnej, ma wyraźnie większą gęstość i bardziej równomierne rozmieszczenie osiedli, aniżeli wymieniony pas Wołynia. Wpływy polityczne nie mogły oddziaływać na to zjawisko, gdyż dawna granica rosyjska przecinała Podole prostopadłe do linii krawędzi. Bliższe zanalizowanie osiedli krawędzi podolskiej, z punktu widzenia antropogeograficznego, znajdziemy poniżej przy szczegółowym omawianiu Podola.

Jeżeli chodzi o wpływy polityczne, to te zaznaczają się w rozmieszczeniu osiedli i to nieraz nadzwyczaj wyraźnie. Najlepszy przykład tego rodzaju mamy na wspólnej granicy województw poznańskiego i pomorskiego z jednej strony, a warszawskiego i łódzkiego z drugiej strony. Tędy biegła dawniej granica prusko-rosyjska. Obecnie zaznacza się ona wybitnie przez znacznie większe zagęszczenie osiedli po stronie b. zaboru rosyjskiego, a przez rzadsze rozmieszczenie osiedli po stronie b. zaboru pruskiego¹.

Szczegółową analizę rozmieszczenia osiedli przeprowadzimy możliwie według krain geograficznych, a raczej według pasów równoleżnikowych, które w Polsce tak wybitnie się zaznaczają.

Analiza szczegółowa

Karpaty i podgórze Karpackie. Zdawałoby się, że Karpaty polskie winny wystąpić (obacz mapę I) przeważnie jako podłużna anekumena. Jednakże w wielu miejscach osiedla wdzierają się niemal na niektóre grzbiety gór. Wobec tego, jako obszary niezamieszkane, występują tylko

pewne rejony Karpat. Na zachodzie, opierając się o granicę czemosłowacką i granicę Górnego Śląska, występuje gęsty, równomierny pas osiedli. Słabo połączona jest z tym pasem zwarta grupa kotliny Żywieckiej, z Żywcem jako miastem centralnem, otoczona obszarami słabiej zamieszkanemi, jak grupa Babiej i Baraniej Góry i wzniesień północno-wschodnich².

Trzeba jednakże dodać, że i na obszarach, które na mapie występują jako niezamieszkałe, znajdujemy osiedla, przeważnie drobne, często pojedyncze domostwa, lecz na mapie nie oznaczone, jako nie stanowiące samodzielnych gmin i w spisie nie wykazane. Przykładem takim jest Zawoja, osiedle liczące 1 079 domów, w pobliżu której na mapie nie figurują żadne inne osiedla, gdyż są wchłonięte administracyjnie przez naczelne osiedle gminy³.

Kotlina Podhala występuje jako teren dosyć gęsto zamieszkany, o miejscowościach przeważnie od 100 do 300 domów. Północną granicę tego obszaru stanowi Dunajec, po za którym osiedla są rzadsze, choć tej samej wielkości.

Tatry, rzecz prosta, wystąpiły na naszej mapie jako obszar anekumeny czystej. Wiele hal tatrzańskich stanowi subekumenę. Szalasy pasterskie i schroniska zamieszkane są tylko okresowo, t. j. w lecie. Jednakże w naszym opracowaniu uwzględnić tego, z przyczyn zasadniczych, nie było można.

Dalej, jako gęsta i zwarta grupa osiedli, występuje kotlina Nowego Sącza i jej okolica, głównie w górę Dunajca. Na wschód od grupy nowosądeckiej aż do Mizuńki występują osiedla z dosyć znaczną równomiernością i gęstością, jednakże mniejszą niż na podgórzu.

Cały Beskid Niski i Bieszczady możemy uważać za zamieszkane i to z dosyć znaczną równomiernością, a nawet i gęstością. W Bieszczadach zaznacza się wyraźnie pas gęstszych osiedli o wielkości od 100 do 300 domów, który idzie od źródeł Dniestru, przez Turkę i, rozpostarłszy się na górnym dorzeczu Stryja i dopływach górnego Oporu⁴, dociera do samej granicy czemosłowackiej.

Gorgany mają jedynie trzy osiedla położone w dolinach górnej Bystrzycy Nadwórniańskiej powyżej Nadwórnej⁵.

¹ Por: Pawłowski St. *Influence de la frontière politique sur certains phénomènes anthropogéographiques* — Referat na II Zjazd Geografów i Etnografów Słowiańskich w Polsce w 1927 r.

² Por: Sawicki Ludomir *Rozmieszczenie ludności w Karpatach Zachodnich*, str. 7, Kraków 1910. Również Kubijowicz W. *Życie pasterskie w Beskidach Magórkich*, str. 8. — Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków 1927.

³ Por: Mrazkówna M., Kubijowicz W. *Ze studiów nad osadnictwem Babiej Góry*, Czasopismo Geograficzne, 1926 r., tom III, str. 55 i 58.

⁴ Kubijowicz W. *Życie pasterskie w Beskidach Wschodnich*, str. 14, Kraków 1926, Prace Instytutu Geograficznego Un. Jagiellońskiego.

⁵ Kubijowicz W. *Przyczynek do antropogeografii Gorganów*, Przegląd Geograficzny t. II, str. 147.

Dalej osiedla występują dopiero nad Prutem z najbardziej wysuniętą Worochtą i kilkoma innymi, leżącymi na wschód od niej w stronę granicy państwowej.

Na Czarnohorze pierwszym osiedlem od zachodu jest Żabie w kotlinie Czarnego Czeremoszu, największa wieś w Polsce (pod względem ilości domów), licząca 1918 domów. Na wschód od Żabiego kilka znacznych co do wielkości osiedli dochodzi do Białego Czeremoszu, którego lewa strona (Białym Czeremoszem biegnie granica polsko-rumuńska) posiada osiedla liczące przeważnie od 100 do 500 domów.

Najbardziej wysuniętym osiedlem na południe tutaj, jak i wogóle w Polsce, jest wieś Hryniawa (423 domy), położona nad małym lewym dopływem Białego Czeremoszu i przy nim samym.

Niziny Podkarpackie. Obszar ten wyróżnia się małą gęstością i specjalnem, zależnie od warunków geograficznych, rozmieszczeniem. Mała gęstość osiedli, głównie tam, gdzie niziny przechodzą w mokradła i błota, jest rzeczą naturalną. Jednakże ta mała gęstość wyznacza cokolwiek obszerniejsze i inne granice, niż te, w których je zwykle zamykamy jako samodzielną krainę geograficzną. Obszar ten stanowi niski o bardzo szerokiej podstawie trójkąt. Jego wierzchołek leży u spływu Wisły i Sanu, jeden koniec podstawy — w puszczy Niepołomickiej, drugi — przy ujściu Wereszycy. Wzdłuż niskich terenów Wiszni obszar ten wygina się ku południowi aż do Medyki. W powiecie niżańskim, który mniej więcej jest typowym dla tego obszaru, przypada jedno osiedle na 13,5 km². Na obszarze tym występują zagęszczenia osiedli w dwojakich warunkach. Mianowicie wzdłuż rzek i na wynioślejszych miejscach terenu. Zagęszczenia wzdłuż rzek spowodowane są zupełnie innymi przyczynami niż na Podolu. Nie jest to osadnictwo dolinne (jarowe). Prócz znaczenia przyciągającego rzeki jako takiej, zdecydował tu przede wszystkim brzeg rzeki, który jest odpowiedniejszy pod zabudowanie, gdyż rzeka, płynąc przez teren najbardziej mokradłowy, zawsze ma brzegi suchsze, aniżeli teren dalej od niej leżący. Wobec tego prawy brzeg Wisły, pomimo wszystko, jest gęsto zasiedlony na całym obszarze niziny górno-wiślańskiej. Mały wyjątek stanowi krótki odcinek puszczy Niepołomickiej.

Gęściej są zasiedlone brzegi dolnej Raby, Uszwicy, Dunajca i Wisłoki. Nawet mokradłowy Łęg wykazuje to zjawisko. Gęstość osiedli nad Wisłokiem zlewa się już z obszarem gęstszym, podkarpackim. Rejonem najslabiej zasiedlonym na omawianym obszarze jest dawna puszcza Sandomierska.

Wybitnie zaznacza się San, również Tanne, posiadająca osiedla drobniejsze, mianowicie w granicach od 10 do 100 domów. Dalej na wschód różnice w osadnictwie nad-rzeczem nie występują wyraźnie.

Z przyczyn orograficznych należy podkreślić zagęszczenie osiedli na Roztoczu i na dziale Chyrowskim. To ostatnie łączy się raczej z dużą gęstością Opola zachodniego.

Przeważajacem na nizinach Podkarpackich jest osiedle liczące od 100 do 500 domów. Mniejsze skupienia osiedli występują nad Tanwią i jej prawym dopływem Ładą, poza tem zupełnie wyraźnie w północnej części Roztocza.

Podole i Pokucie. Pod względem wielkości, gęstości i rozmieszczenia osiedli Podole stanowi wielkie podobieństwo z podgórzem Karpackiem. O ile chodzi o wpływy geograficzne na rozmieszczenie osiedli, nigdzie nie zaznaczają się one tak wybitnie, jak właśnie na Podolu. Osadnictwo Podola można krótko określić jako jarowe. Osiedla wyglądają tutaj jak paciorki nanizane, a raczej przylepione do nitki-rzeki.

Równa, stepowa, słabo zaopatrzona w wodę, nie ochraniająca przed wrogiem, ani przed wiatrem, płyta Podola zmuszała człowieka do osiedlania się w jarach rzek, o ile na to teren pozwalał¹. Tam człowiek miał pod dostatkiem wody², którą często wyzyskiwał jako siłę, głównie do mielenia zboża. Jar dawał mu też zasłonę przed wiatrami. Tam również osadnik mógł hodować drzewa, czy to owocowe, czy inne. Omal nie stały stan wojenny i niepewność z czasów zasiedlania Podola³ zmuszały osadnika do usuwania swej sadyby z łatwej i dalekiej obserwacji na płaszczyźnie stepu do jaru. Jar dawał schronienie w czasie częstych napadów tatarskich, tureckich, wołoskich, czy zwykłych band rozbójniczych, od których Podole roilo się. Ostatnim etapem schronienia były pieczary, do których dostęp był najczęściej od strony jaru. Prawo używania pieczary jako schronienia nieraz zupełnie wyraźnie określano i zastrzegano tylko dla pewnych osiedli⁴.

1 Łoziński W. *Przyczynki do antropogeografii krainy jarowej Podola*, odbitka z rozpraw Akademii Umiejętności Wyd. Mat.-Przyr. t. L., serja B. Kraków 1910, str. 5 (281) i nast.

2 Pawłowski St. *Geografia Polski*, wyd. II. Lwów, nakład Ks. P. Tow. N. S. W., str. 63.

3 Białkowski L. *Podole w XVI wieku*, Warszawa 1920, str. 19.

4 Tamże, str. 79.

Występowanie osiedli Podola w dolinach rzek jest najbardziej wyraźne nad Złotą Lipą i Strypą. Uwydatniają to jeszcze stosunkowo proste linie tych rzek.

Niemniej gęsto jest zasiedlony i jar Dniestru, jednakże, z powodu licznych zakoli, zjawisko to nie uwydatnia się w tym wypadku zbyt jaskrawo. Dniestr posiada charakterystyczne osiedla, położone wewnątrz meandrów¹.

Pod względem rozmieszczenia gęstości osiedli Podole można rozdzielić na dwa obszary. Pierwszy, mający kształt pasa, ciągnie się wzdłuż krawędzi płyty pódolskiej w ten sposób, że obejmuje i północne jej stoki. Gęstość osiedli w tym pasie zwiększa się ku zachodowi, jest widoczna na Podniestrzu zachodniem i kończy się dopiero w okolicach Przemyśla.

Na południe od tego pasa wyróżnia się anekumena błot Samborskich. Osiedla na tym obszarze są rozrzucone i nie trzymają się w sposób tak wyraźny dolin, jak to ma miejsce w południowej części Podola. Zapewne nie bez wpływu jest tu charakter rzek. Są to raczej strumienie górne rzek, biorących początek na południowej stronie krawędzi, i z tego też powodu nie przedstawiają tego znaczenia dla człowieka, co jary właściwe.

Na południe od pasa omówionego, mniej więcej od linii błota Samborskie-Zbaraż, występuje obszar o zupełnie innym rozmieszczeniu oraz innej gęstości osiedli. Ciągnie się on aż do południowych krańców Podola. Gęstość tu mniejsza niż w pasie poprzednim, a rozmieszczenie typowo dolinne, z uszeregowaniem osiedli mniej więcej południkowym, zgodnie z kierunkiem lewych dopływów Dniestru.

Na mapie I widzimy, że przeważającym osiedlem na Podolu jest 4-ta kategoria, oznaczona zaczerwionym większym trójkątem, która obejmuje osiedla od 100 do 500 domów.

Jeżeli zidentyfikujemy woj. tarnopolskie z właściwym Podolem zachodniem to w tabl. 2 (Osiedla wiejskie) znajdziemy granicę ściślejszą dla osiedli dominujących na Podolu, a mianowicie będą to osiedla, leżące pomiędzy 100 i 120 domów. Przy tem wzięliśmy pod uwagę stan obecny, t. j., że obszary dworskie nie istnieją².

Gęstość osiedli tutaj jest rzadka, gdyż na jedno osiedle wiejskie przypada średnio 9,8 km² obszaru (obacz tabelkę na str. 880). Na Pokuciu zwraca uwagę gęsty szereg osiedli położonych nad Prutem, począwszy od Kolomyi aż do Śniatyna. Przeważają tutaj osiedla od 100 do 500 domów. Jednakże rozbieżność pomiędzy osiedlem administracyjnym a antropogeograficznym nigdzie nie jest tak wielka, jak właśnie na Pokuciu. Znaną jest rzeczą, że osiedla huculskie są przeważnie jednodworcze³. Dotyczy to głównie Pokucia południowego⁴. Dopiero pewna ilość tych osiedli składa się na utworzenie gminy, co ma odpowiadać osiedlu normalnemu. Wśród tych wielkich gmin administracyjnych jest wprysnięta pewna ilość osiedli bardzo małych, mianowicie poniżej 10 domów. Z wyjątkiem jednego, są to obszary dworskie. Gęstość osiedli wielkich nad Prutem, wspomniana wyżej, zdecydowała o przeciętnej najwyższej gęstości domów wiejskich w Polsce w tej okolicy (pow. śniatyński), mianowicie 25,0 domów na km² (obacz tabl. I i mapę II).

Wyżyna Małopolska. Dla uniknięcia nieporozumień co do północnej granicy wyżyny Małopolskiej zaznaczamy, iż granicę tę ciągniemy linią rzeki Baryczy do Tomaszowa, od Tomaszowa do Wisły doliną Pilicy. Granica północna wyżyny Małopolskiej zaznacza się również wyraźnie jako granica gęstości. Mianowicie na północ od tej linii występuje wyraźnie większa gęstość osiedli. Dotyczy to głównie b. zaboru rosyjskiego.

Tak pojęty obszar wyżyny Małopolskiej przedstawia się pod względem wielkości, gęstości i rozmieszczenia osiedli nieomal zupełnie jednolicie.

Pierwsza wybitna różnica w stosunku do poprzednio rozpatrywanych obszarów nizin Podkarpackich to wielkość osiedli. Tam były osiedla duże, przeważnie w granicach od 100 do 500 domów, tutaj dominującym typem są osiedla mniejsze, o wielkości przeważającej od 10 do 50 domów. Poza tem dosyć licznie są reprezentowane osiedla jeszcze mniejsze, mianowicie do 10 domów.

Co do rozmieszczenia osiedli, to część zachodnia wyżyny ma rozmieszczenie bardzo równomierne. W części wschodniej można wyróżnić trzy skupienia gęstości, z których dwa bardzo wyraźne. Mianowicie na wschód od linii ujście rzeki Czarnej do Wisły-To-

¹ Łoziński W. *Przyczynki do antropogeografii*, op. cit.

² Rozporządzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z dnia 27 lipca 1923 (Monitor Polski z dnia 8 października 1923 r., № 228).

³ Gašiorowski H. *Rozmieszczenie siedzib huculskich*, Wierchy, rocznik czwarty, Lwów 1926.

⁴ Zaborski B. *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*. Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków 1926.

maszów występuje mniejsza gęstość, na której zaznaczają się bardzo wyraźnie dwa ośrodki znacznego zagęszczenia, jeden w okolicy Radomia (wyjąwszy stronę północno-wschodnią, rzadko zasiedloną), drugi ośrodek rozłożył się szeroko w dolinach i u stóp grzbietu Kielecko-Sandomierskiego¹, jednakże do Kielc nie dochodzi. Dwie przyczyny bezwątpienia wywołały ostatnie zagęszczenie. Przedewszystkiem gleba, głównie w części południowo-wschodniej, i bogactwa mineralne.

Rzadsze osiedla można stwierdzić tylko w części północnej Łysogór. Pomiędzy dwoma wymienionemi zagęszczeniami przechodzi równoleżnikowo wyraźny pas osiedli bardzo rzadkich. Również na linii Kielce—Staszów osiedla stanowią pas o mniejszej gęstości.

Trzecie skupienie, zaznaczające się jednak dosyć słabo, jest zawarte pomiędzy grzbietem Krakowsko-Częstochowskim i Nidą.

Ponadto można zauważyć w części południowo-zachodniej, stanowiącej okręg przemysłowo-górnicy, że osiedla występują tam rzadziej, lecz są większe, liczą mianowicie od 50 do 100 domów. Dotyczy to głównie rejonu położonego pomiędzy Olkuszem i Wisłą, a będącego pod wpływem górnictwa i przemysłu.

Wyżyna Lubelska. Najwyraźniejszą granicą zasiedlenia na wyżynie Lubelskiej jest krawędź schodząca do błot dolnego Sanu i stanowiąca jakby przedłużenie Roztocza w kierunku północno-zachodnim.

Wyżyna Lubelska tworzy obszar dość równomiernie zasiedlony. Wyjątek stanowi obszar położony w granicach: ujście Bystrzycy do Wieprza—ujście Tyśmienicy, ze wschodu Bug. Rejon ten wykazuje znacznie słabsze zasiedlenie. Odgrywają tu rolę mokradła Włodawskie.

Wyżynę Lubelską możemy naogół rozbić wzdłuż Wieprza na część zachodnią i wschodnią. Różnice pomiędzy temi częściami polegają na wielkości osiedli. Wschodnia część ma przeważnie osiedla o wielkości do 50 domów, zachodnia posiada wyraźną przymieszkę osiedli większych, mianowicie od 100 do 500 domów.

Wołyń. Przejście pod względem zasiedlenia od wyżyny Lubelskiej do wyżyny Wołyńskiej zaznacza się jedynie na Bugu, mniej więcej w granicach wyższej, południowej części wyżyny Wołyńskiej i w są-

siedniej części wyżyny Lubelskiej. Mianowicie od ujścia Sołokji do ujścia Ługu oba brzegi Bugu wyróżniają się znaczną ilością osiedli większych, mających od 100 do 500 domów.

Należy podkreślić, że mimo dawnej granicy politycznej, która przechodziła w przybliżeniu na połowie tego odcinka, nie widać na osiedlach zróżniczkowania pod wpływem b. zaborów i obie części wykazują cechy jednakowe. Wielka grzęda środkowo-wołyńska dzieli z pewnem odchyleniem Wołyń pod względem osiedleńczym na dwie części zupełnie wyraźne. A to, na część południową o zasiedleniu znacznie gęstszym, o osiedlach mieszanym co do wielkości w granicach przeważnie do 200 domów i na część północną, o osiedlach mniejszych i rzadszych. Na wschodzie pomiędzy Stubłą a obecną granicą państwową, z Równem pośrodku, zaznacza się obszar z pewną przewagą osiedli większych, od 100 do 500 domów i większym zagęszczeniu. Czynnikiem, który zadecydował bezapelacyjnie o większej gęstości osiedli wyższej, południowej części Wołynia, jest żyzna gleba. Granicę północną tej części wyznacza ściśle nie wielka grzęda środkowo-wołyńska, lecz północny zasięg lessu², który na zachodzie jest dosyć zgodny z linią wzniesienia, podczas gdy na wschodzie przekracza go ku północy. Przy bliższym porównaniu południowej części Wołynia z sąsiednim Podolem widzimy wyraźne podobieństwo zasiedlenia tych dwóch krain³. Wyraża to się w wielkości i rozmieszczeniu osiedli. Im bliżej krawędzi Podolskiej, tem osiedla są większe, przymieszka bardzo małych osiedli znika stopniowo. Zjawia się również osadnictwo nadrzeczne (górny Styr, Ikwa, Horyń).

Biedniejsze gleby dyluwialne niższej, północnej części Wołynia, czyli t. zw. Polesia Wołyńskiego, nie są zbyt przyciągające dla człowieka. Wobec tego zasiedlenie jest znacznie słabsze i osiedla mniejsze. Wahają się przeważnie w granicach od 10 do 100 domów.

Pas Wielkich Dolin. Ze względu na słabe zróżniczkowanie geograficzne t. zw. pasa Wielkich Dolin, rozpatrzmy go raczej jednostkami, jakie wytworzyła gęstość i wielkość osiedli, tembardziej, że od mało wyróżniających się od siebie krain geograficznych nie można się spodziewać wybitnego wpływu na osiedla ludzkie.

W celu zanalizowania rozdzielimy krainę Wielkich Dolin na trzy części: wschodnią, od

¹ Lenciewicz St. *Wyżyna Kielecko-Sandomierska*, Ziemia, 1914 r., str. 246.

² Miklaszewski S. *Mapa gleb Polski*, 1:1500000, Warszawa 1927.

³ Sujkowski A. *Geografia ziem dawnej Polski*, Warszawa 1918, str. 413—414.

południka pomiędzy Międzyrzecem a Białą Podlaską, środkową do zachodniej granicy b. zaboru rosyjskiego i stąd—część zachodnią.

Część wschodnia leży na dorzeczu Prypeci i częściowo Bugu. Obszar ten jest zasiedlony najbardziej nierównomiernie w Polsce, tak pod względem gęstości jak i wielkości osiedli. Przyczyną, i do tego potężną, jest panowanie mokradeł i błot.

Lwią część tego obszaru obejmuje województwo poleskie. Jak widzimy z tabelki na str. 880, województwo to posiada bardzo małą gęstość osiedli, gdyż jedno osiedle wiejskie przypada na 11,4 km². Zajmuje ono drugie miejsce po woj. stanisławowskim, które reprezentuje minimum przeciętnej gęstości osiedli w Polsce. Gdyby województwo poleskie posiadało osiedla tej kategorii, co do wielkości, jak woj. stanisławowskie, otrzymalibyśmy niewątpliwie właśnie w woj. poleskim minimum przeciętnej gęstości.

Dla ułatwienia podzielimy Polesie poleską osià wodną, t. j. linią Krzny, Muchawca, kanału Królewskiego, Piny i Prypeci na dwa obszary, południowy i północny.

Obszar południowy wyróżnia się od północnego wielkością osiedli. Znaczna część leży w granicach od 50 do 300 domów. Pod tym względem obszar ten wyróżnia się z całego b. zaboru rosyjskiego i jest zbliżony raczej do wschodniej części b. zaboru austriackiego, gdzie dominuje ta właśnie wielkość osiedli. W dodatku trzeba podkreślić, że, o ile tam były to gminy, które w rzeczywistości stanowią nieraz więcej niż jedno osiedle, w ścisłym tego słowa znaczeniu, to na południowym obszarze Polesia operujemy przeważnie osiedlem w znaczeniu rzeczywistym.

Rejon części południowej do Bugu nie wyróżnia się niczym wybitnym. Jedynie sam Bug po obu brzegach jest dość gęsto zasiedlony. Pozostała połać ma osadnictwo nadrzeczne. Zaznaczają się pod tym względem brzegi górnej Prypeci, Wyżewki, Turji i Styru a przede wszystkim, i to bardzo znacznie, brzegi Horynia i Słuczy¹. Na ostrowach i wysokich brzegach Horynia, począwszy już od Bereźnicy, gęsto rozsiadły się ludzkie osiedla i ciągną się z małymi przerwami aż do Dawidgródka. Wymienimy kilka najważniejszych: Bereźnica (478 domów), Dąbrowica (371), Wysock (471), Stolin (494), Dawidgró-

dek (1677). Brandt², opisujący zresztą bardzo pobieżnie te okolice, również podkreśla wielkość tutejszych osiedli i rzadkie ich rozmieszczenie³.

Z pośród obszarów słabo zasiedlonych wyróżnia się rejon położony na mokradłach Zarzecza, które stanowi wybitną antytezę gęsto zasiedlonego Zahorodzia, a które omówimy poniżej.

Pomiędzy Bugiem i Muchawcem, a na dorzeczu Leśnej, poniżej dopływów Leśnej Prawej i Lewej, rozłożył się rejon gęstego osadnictwa, jednak o mniejszych osiedlach niż na omówionym poprzednio obszarze południowym. Przeważają tutaj osiedla o wielkości do 50 domów. Oba brzegi Muchawca należą również do gęsto zasiedlonych. Rejon Leśnej na wschód łączy się z również gęsto zasiedlonym rejonem wyżynnego Zahorodzia. Rejon Leśnej i Zahorodzia na północy przytykają do puszczy Białowieskiej, której centrum stanowi kilka osiedli, między innymi Białowieża, Hajnówka i Stoczek.

Zasiedlenie Zahorodzia bardzo dokładnie oddaje orografię tego wyniesienia w stosunku do otaczającego terenu niższego. Wielkość osiedli jest bardzo różnorodna. W części wschodniej Zahorodzia, na linii Motol—Janów, wyróżnia się grupa osiedli wielkich, mianowicie od 100 do 300 domów. Jednakże nie dotyczy to okolicy samego Pińska, gdzie występują osiedla mniejsze. Druga grupa osiedli o tejże wielkości znajduje się w północno-zachodniej części Zahorodzia w sąsiedztwie puszczy Białowieskiej. Środkowa, a głównie południowo-zachodnia część Zahorodzia ma osiedla drobniejsze, przeważnie o wielkości od 10 do 50 domów.

W okolicy Kobrynia, a na północ od Muchawca, osiedla, unikając miejsc niższych, ulokowały się na występujących tutaj wybitnie drumlinach⁴. Większa część wsi leży na grzbietach drumlin, jednakże pewna część ulokowała się na krawędziach, a w sąsiedztwie obniżen. Wielkość tych wszystkich osiedli waha się od 20 do 120 domów.

Na północny wschód od Jasiółdy, do granicy pojezierzy i do państwowej granicy z Sowietami, leży obszar bardzo słabo zasiedlony. Wogóle linia prawego brzegu Jasiółdy, włącznie z grupą osiedli pomiędzy jeziorem Czarnem a Jasiółdą, stanowi krawędź osadniczą, odcinającą się nadzwyczaj

¹ Zabor'ski B. *Typy wsi wschodniego Polesia*, Ziemia, r. 1925, str. 131.

² Brandt B. *Beobachtungen und Studien über die Siedlungen in Weissrussland*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Berlin 1918 i 1919.

³ Porównaj również: Moszyński K. *Etnografia*, Przewodnik Kongresowy II. Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927 r., Kraków 1927, str. 188—189.

⁴ Pawłowski St. *Krajobraz drumlinowy okolic Kobrynia*, Przegląd Geograficzny, tom VII, zesz. 3—4.

wyraźnie od wschodniego rejonu o bardzo rzadkich osiedlach. Tylko od kanału Ogińskiego poprzez Łohiszyn, Luniniec, Kożan- gródek, Łachwę i dalej do granicy państwowej ciągnie się pas osiedli, głównie po stronie północnej wymienionej linii. Są to osiedla wielkie, przeważnie leżą w granicach ponad 100 i do 500 domów, ale rzadko rozmieszczone, najczęściej na wyspach śródbagien- nych. Największe skupienie w tym pasie występuje na wschód od Łunińca, w dorze- czu Cny, a pomiędzy bagnami Hryczyńskimi na północy i szerokimi nadbrzeżniami mo- kradłami Prypeci na południu.

Graniczna Słucz (północna) ma zasie- dlony w dolnej części brzeg prawy, polski, jako wyższy, w przeciwieństwie do brzegu lewego, niższego, który, o ile udało nam się to stwierdzić, jest słabo zasiedlony.

Najslabiej zasiedloną w tym rejonie jest okolica jeziora Wygonowskiego, na którą składają się wielkie bagna jak Pogoń i Ka- czajskie. Jest to, w całym tego słowa zna- czeniu, anekumena.

Część środkowa pasa Wielkich Dolin należy do obszarów o najbardziej regularnem ogólnem rozmieszczeniu osiedli. Nie wystę- pują tutaj zupełnie wyraźne rejonu anekume- niczne, jak również brak wyróżniających się większych skupień lokalnych, zagęszczeń. Tylko ogólnie mniejsza cokolwiek gęstość na wschodzie ku zachodowi wzrasta stopnio- wo, regularnie i u granicy pomiędzy woje- wództwami centralnemi a zachodniemi osiąga swoje maksimum. Wielkość osiedli jest zamknięta w dosyć ciasnych granicach i rów- nież nie daje większych kontrastów. Wystę- pują tutaj zasadniczo osiedla tylko dwóch najniższych kategorii, mianowicie od 1 do 10 i od 10 do 50 domów. Osiedla większe spotykają się rzadko i nie tworzą wyróżnia- jących się ugrupowań. Wahania raczej od- bywają się pomiędzy temi dwoma kategorja- mi i mają małą rozpiętość. Pewne okolice posiadają większy odsetek tej, inne drugiej kategorii.

Osiedla o wielkości od 1 do 10 domów przeważają najwyraźniej w dorzeczu Zgło- wiażki, natomiast osiedla od 10 do 50 do- mów przeważają w międzyrzeczu Proсны i Warty, głównie na wschód od Kalisza i pomiędzy Bugiem a Narwią i Brokiem a Nurcem.

Wspomniany obszar największej gęstości pomiędzy Prosną i Wartą jest tem charakte- rystyczny, że prawie pobrzeże Warty wyka-

zuje osiedla dosyć wyraźnie rzadsze, i to począwszy od linii Sieradz-Zduńska Wola aż do Koła. Okolice jezior, położonych po- między Skrwą (lewą) i Zgłowiązką, wyka- zuje również mniejszą gęstość osiedli.

Do takich należy też południowy pas puszczy Kampinoskiej i prawa strona Bugu naprzeciw ujścia Liwca. Ostatni rejon małej gęstości, mający kształt pasa, łączy się koło Ostrołęki z drugim, idącym od Węgrowa i następnie występują jako jeden pas o bar- dzo małej gęstości, ciągnący się po prawej stronie linii Ostrow—Łomża, gdzie przecho- dzi, już na terenie Pojezierza Mazurskiego, w anekumene błot, częściowo Nadnarwiań- skich, a przede wszystkim Nadbiebrzańskich.

Ogólnie ku granicy Prus Wschodnich za- siedlenie rozrzedza się. Dosyć wyraźnie za- znacza się puszcza Kurpiowska od Orzyca po Piśę a na północ od Ostrołęki. Wystę- pują tu osiedla rzadkie, lecz wiele jest więk- szych, głównie od 50 do 200 domów. Osiedli poniżej 10 domów jest bardzo mało. Dalej ku wschodowi, już od Ostrowi począwszy, aż do wielkich lasów Augustowskich, ciągnie się pas bardzo rzadko, nieraz wcale nieza- siedlony. Składa się on z morenowej grzędy Czerwonego Boru, błot Biebrzy i lasów Augustowskich.

Na tle regularnej gęstości i wielkości osiedli wyróżnia się okolica Skierniewic i Łowicza. Mianowicie na linii tych dwóch miast i cokolwiek na zachód od niej wystę- puje najbardziej wyraźna i dosyć zwarta jedyna grupa osiedli większych w części środkowej pasa Wielkich Dolin. Są to wiel- kie, zamożne wsie łowickie, mające prze- ważnie od 100 do 150 domów.

Na wschód od wymienionej linii jest nie- wielki lecz wyraźnie występujący obszar małej gęstości. Najbliższa okolica Warszawy pra- wie nie posiada osiedli wiejskich. Pochodzi to zapewne z niedawnego przyłączenia tych osiedli do stolicy i utworzenia Wielkiej Warszawy. Natomiast w pewnem oddaleniu od stolicy, mianowicie około 10 km, ciągnie się pas osiedli o znacznem zagęszczeniu, który otacza Warszawę od zachodu i południa.

Pod względem gęstości osiedli wyróżnia się znacznie prawy brzeg Wisły, i to po- cząwszy od ujścia Wieprza aż do Warszawy.

Część zachodnia pasa Wielkich Dolin odcina się nadzwyczaj wyraźnie swoją znacz- nie mniejszą gęstością osiedli wzdłuż dawnej granicy pomiędzy b. zaborem rosyjskim i pruskim.

Ta nadzwyczaj wyraźna linja, rozgraniczająca dwa obszary o pewnych cechach antropogeograficznych odmiennych, uwydatnia się specjalnie na Drwęcy, poprzez Kujawy i na Prośnie. Na południe od Kalisza różnice się zacieraają i granica nie występuje tak kontrastowo jak poprzednia. Porównując gęstość województw warszawskiego i poznańskiego (obacz tabelkę na str. 880), widzimy, że w pierwszym jedno osiedle wiejskie przypada na 2,2, a w drugim na 3,7 km^2 obszaru. Wyrażając tę różnicę w odsetkach, otrzymamy, że gęstość osiedli w województwie poznańskim wynosi przeciętnie zaledwie 59,5% gęstości woj. warszawskiego.

Ogólnie biorąc, rozmieszczenie osiedli na rozpatrywanym terenie jest również regularne. Znaczniejsze zagęszczenie osiedli spotykamy na południu, mianowicie w okolicach Rawicza. Jednakże na omawianym obszarze występują również dwa rejony o wyraźnie małej gęstości osiedli, rejony nieomal anekumeniczne. Jest to lewy brzeg Wisły od b. granicy rosyjskiej do Bydgoszczy, o szerokości około 15 km i międzyrzecze Warty—Noteci wzdłuż swojej długiej osi. Obszary te łączą się pasem osiedli rozrzedzonych, jaki występuje wzdłuż lewego brzegu Noteci. Jednakże na linii Czarnków—Oborniki przechodzi pas gęstych osiedli, wyraźnie się zaznaczający, ze znaczną domieszką osiedli większych, leżących w granicach od 100 do 200 domów. Główną i jedyną przyczyną powstania tych dwóch rejonów anekumenicznych są duże lasy, które się znajdują na wielkich terenach wydmych¹. W rejonie pierwszym, toruńsko—bydgoskim, ciągną się wielkie obszary lasów Bydgoskich, Solca i in. jak rządowych tak i miejskich. W rejonie drugim, międzyrzecza warciańsko—noteckiego, występują wielkie lasy Obornickie, Obrzyckie i Wronek.

Omawiane wyżej dwa rejony o bardzo rzadkiem zasiedleniu, względnie zupełnie niezasiedlone, należą do wybitnych w tym względzie i znajdują swój odpowiednik jedynie w błotach Nadbiebrzańskich, o ile dotyczy to województw centralnych, lub w obszarach mokradłowych Polesia i górzystych Karpat, o ile dotyczy to innych grup województw.

Pas Pojezierzy. Zachodnia część pasa Pojezierzy w obrębie b. zaboru pruskiego jest zasiedlona podobnie jak i obszary poprzednie.

Obszar ograniczony Notecią, kanałem Bydgoskim, Brdą, Wisłą i dalej granicą państwową rozpada się pod względem zasiedlenia na dwie części: południową do linii Grudziądz—Kościerzyna i północną od tej linii na północ.

Część południowa posiada osiedla rzadsze, północna ma znaczne zagęszczenie osiedli o wielkości 10—50 domów. Ani grzbiec Pojezierza Kaszubskiego, ani wpływ borów Tucholskich jako całość w zasiedleniu się nie zaznacza. Widać tylko pewne rozrzedzenie osiedli nad środkową Brdą i Wdą, spowodowane lasami.

Część północna jest wogóle zasiedlona równomierniej niż południowa. Wyróżnia się gęstsze zasiedlenie obu brzegów Wisły tak w części północnej jak i w południowej, od Brdy począwszy².

Pozostała część b. zaboru pruskiego, położona na wschód od Wisły, wyróżnia się grupą wielkich osiedli, od 100 do 200 domów, skupionych na wschód od Wąbrzeźna.

Polityczny półwysep suwalski jest zasiedlony dosyć gęsto osiedlami przeważnie mniejszemi, mianowicie o wielkości do 50 domów. Pozostała część Pojezierzy aż do granicy państwowej wykazuje zasiedlenie bardzo nierównomierne. Pod tym względem zbliżona jest do Polesia. Pewne obszary występują tu zwarcie zasiedlone, inne mają charakter anekumeny. Anekumena ma tutaj dwie przyczyny: mokradła i lasy. Bardzo często te dwie przyczyny występują łącznie, gdyż są związane wzajemnie współzależnością.

Prócz wielkiej nierównomierności tego obszaru powiększa jeszcze trudności rozpatrywania i to, że część nie została objęta pierwszym powszechnym spisem z 1921 r. Z tego powodu obraz zasiedlenia tego obszaru jest bardzo niekompletny i w jakąś całość, choćby prowizoryczną, powiązać się nie da.

Największy obszar anekumeniczny leży tutaj w pewnej odległości na wschód od Grodna ze stacją kolejową Druskieniki linii Grodno—Wilno i Porzeczem pośrodku³. W około tych dwóch miejscowości występuje tylko znacznie większa grupa osiedli, która wiąże się lekko z Druskienikami, położonemi na brzegu Niemna. Poza tem wielkie przestrzenie są kompletnym pustkowiem, wywołanem wspomnianemi już wyżej czynnikami.

1 Pawłowski St. *Przewodnik Kongresowy*, op. cit., str. 121.

2 Pawłowski St. *O rozmieszczeniu ludności polskiej w woj. pomorskiem*. Badania geograficzne nad Polską północno-zachodnią, zes. 2—3, str. 91, Poznań 1927, wydawnictwo Instytutu Geograf. Uniwers. Poznańskiego.

3 Lencewicz-Zaborski. *Przewodnik Kongresowy*, op. cit., str. 155.

Drugie znaczniejsze pustkowia występuje na mokradłach pomiędzy górnym Niemnem i częścią dolną jego prawego dopływu, Berezyna. Pustkowia to ciągnie się dalej wzdłuż lewego brzegu górnego Niemna, następnie przy ujściu Zelwianki przerzuca się na prawą stronę Niemna i, już jako pas zasiedlony nieźle, dochodzi do poprzednio opisanego pustkowia naokoło stacji kolejowej Druskiéniki.

Otoczona wymienionymi pustkiewiczami, z Lida pośrodku, występuje ta część wyżynnego działu Oszmiańskiego jako teren bardzo gęsto zasiedlony, niewiele ustępujący w swoich maksymach najgęściej zasiedlonym częściom województw centralnych. Osiedla tutejsze są drobne. Wielkość ich jest zamknięta w granicach do 50 domów.

Do lewobrzeżnego pustego pasa nadniemeńskiego dotyka od wschodu i południa wyżyna Nowogródzka, jako obszar również gęsto zasiedlony i tą samą kategorią osiedli jak poprzedni, jednak nie tak równomiernie i ze słabiej zaznaczonymi krawędziami wyżyny.

Wzdłuż granicy polsko-sowieckiej od wschodu, opierając się o rejon nie spisany w 1921 r. z zachodu, ciągnie się obszar bardzo nierównomiernie zasiedlony, przepłytkany tak grupami osiedli bardzo zagęszczonych, jak i małych, jednak kompletnych anekumen. Panują i tu osiedla o wielkości do 50 domów.

Ze względu na ścisły związek z rejonem nie objętym spisem, bliższe rozpatrywanie tego terenu, a tem bardziej wyciąganie jakichkolwiek wniosków i uogólnień nie jest możliwe.

Rozmieszczenie miast

W celu rozpatrzenia rozmieszczenia miast, wyodrębniliśmy je i stosunki te przedstawiliśmy na tabl. 4. Do wniosków, wyciągniętych z analizy rozmieszczenia miast, nie przywiązujemy jednakże dużej wagi. Główny Urząd Statystyczny przy opracowaniu materiałów, dotyczących miast, miał wiele kłopotu z powiązaniem dawnego trójzaborczego systemu w jakąś całość. Z tego powodu oparł się na stanie faktycznym, a więc przyjął, słusznie w tym wypadku, podstawę administracyjną.

Polskę pod względem rozmieszczenia miast możemy podzielić na trzy obszary: obszar zachodni, wykazujący największe zagęszczenie, obszar południowy o mniejszej gęstości

i obszar północno-wschodni o rozmieszczeniu najmniej regularnym i najmniejszej gęstości.

Obszar zachodni obejmuje teren zamknięty Notecią, kanałem Bydgoskim, Wisłą od Brdy do Pilicy, dolną Pilicą do Tomaszowa Mazowieckiego, stąd poprzez Piotrków prosto na zachód do granicy polsko-niemieckiej. Miasta większe ponad 2000 domów ulokowały się przeważnie na brzegu większych rzek. Do takich należą: Warszawa, Włocławek, Toruń i Poznań¹. Od zasady tej odbiegają mniej lub więcej: Bydgoszcz, Łódź i Piotrków, jako położone nad mniejszymi rzekami. Największe skupienie miast mamy w woj. poznańskim² pomiędzy Leszmem a Ostrowem i Wartą a granicą niemiecką, z Leszmem, jako miastem największym (1019 domów). Widoczny jest brak miast w części wschodniej międzyrzecza Warta-Notec. Grupa większych miast występuje na linii Zduńska Wola—Warszawa. Są to miasta przeważnie o wielkości od 1000 do 2000 domów (Zduńska Wola 1108, Pabjanice 1472, Łódź 13622, Zgierz 1128, Skierniewice 1003, Łowicz 1016, Grodzisk 1045). Miasta te możemy podzielić na dwie grupy: łódzką, powstałą jako miasta przemysłowe (przemysł tekstylny) i łowicką, gdzie wpływ wywarło wysoko postawione, nieźle uprzemysłowione rolnictwo.

Kujawy, pomimo wysokiego rozwoju przemysłowo-rolnego, opartego o tamtejszy czarnoziem bagienny, ani ilością, ani wielkością miast nie wyróżniają się.

Na wschód od Warszawy, po prawej stronie Wisły, leży grupa miast jako łącznik pomiędzy obszarem zachodnim, najgęstszym a obszarem najmniejszej gęstości z Polesiem zachodnim jako ośrodkiem. Z grupy tej najciekawszym miastem jest Otwock, który położony na zalesionych sosną piaskach i wydmach i dzięki bliskości stolicy rozwinął się w wielkie (1185 domów) osiedle letniskowe i kuracyjne.

Obszar południowy położony jest na południe od górnej Wisły i od linii ujście Sanu—grzęda wołyńska. W części zachodniej prawa strona Wisły jest obszarem gęsto zasiedlonym miastami, po lewej stronie zaznacza się wyraźnie obszar małej gęstości. Jedynie leżące po lewej stronie Wisły zagłębie Dąbrowskie i Krakowskie wyróżniają się jako bardzo zwarta grupa kilku dużych miast (Sosnowiec 3422, Dąbrowa Górnicza 1998, Będzin 1276, Jaworzno

¹ Por. Dalchow O. *Die Städte des Warthelandes I.*, Teil, str. 13—14, Leipzig 1910.

² Pawłowski St. *Dzieje miast Rzeczypospolitej Polskiej*, Poznań 1928, tom I, *Geografia Polski*, Położenie geograficzne ważniejszych miast w Polsce, str. 11—14.

1483 domów)¹. Miasta ulokowały się tu tak nad rzekami, jak i bez rzek. Zwracają uwagę brzegi Sanu z licznymi miastami.

Na Wołyniu zaznacza się wyraźnie różnica pomiędzy częścią niższą wyżyny, północną i wyższą, południową. Pierwsza należy do słabo zasiedlonych miastami, druga do gęsto obszarów południowych.

Na grzędzie środkowej Wołynia leży szereg miast z Włodzimierzem (1445 domów), Luckiem (1745) i Równem (2382) na czele. Rozwój tych miast był głównie funkcją różnicy gospodarczej pomiędzy zalesioną, biedniejszą glebą dyluwialną części północnej Wołynia i stepową, urodzajną (lessy) częścią wyższą, południową. Nie bez wpływu zapewne były i drogi handlowe, które ongiś tedy prowadziły ku północy.

Na Podolu w wielu wypadkach miasta zastosowały się do panującego tutaj osadnictwa jarowego. Wyjątki nie są liczne. Po prawej zaś stronie Dniestru na podgórzu Karpackim lub w jego sąsiedztwie rozlokowało się najwięcej miast całego obszaru południowego o wielkości znaczniejszej, mianowicie ponad 1000 domów. Znajduje się ich tu 15. Powstanie tych miast i rozwój opierały się na przemyśle naftowym i kopalnictwie soli.

Pas przygraniczny południowy, tak z przyczyn orograficznych jak i morfologicznych, jest pozbawiony miast. Zbliża się do granicy tylko Zakopane, Piwniczna, Krynica i Mu-

szyna. Najbardziej są odsunięte miasta od granicy państwowej w Gorganach i na Czarnohorze, co jest zgodne z ogólnym bardzo słabym i odsunięciem do podnóża zasiedleniem, wywołanym przyrodzonym charakterem anekumenicznym tych krain.

Najbardziej wysuniętym miastem na południe w Polsce są Kutry.

Obszar północno-wschodni obejmuje pozostałe, poza dwoma poprzednimi, części Polski bez, naturalnie, niespisanych terenów na Wileńszczyźnie. Granicą jest Noteć, kanał Bydgoski, Wisła w górę od ujścia Brdy do ujścia Pilicy, tutaj poprzez Radom i Radomsko wciska się obszar ten klinem aż do granicy polsko-niemieckiej, dalej opiera się o krawędź grzędy wołyńskiej. Obszar ten, jak widzimy, jest bardzo postrzępiony i rozmieszczenie miast posiada rzadkie i nieregularne.

Na Pomorzu zaznacza się brakiem miast pas leżący w dorzeczu Wdy i w przedłużeniu ku zachodowi aż do granicy państwowej. Część Pomorza pomiędzy Wisłą i Drwęcą posiada większą gęstość miast niż teren sąsiedni pomiędzy Drwęcą a Wkrą.

Również pomiędzy Białymstokiem i Grodnem jest małe skupienie miast. Lecz najcharakterystyczniejszym zjawiskiem, ze względu na położenie, są liczne miasteczka nad Horyniem, i to w części dolnej, co było już omawiane powyżej.

Dr. WŁADYSŁAW DESZCZKA

La répartition des maisons ainsi que la grandeur et la répartition des habitats en Pologne

Résumé

Les questions principales étudiées dans ce travail sont: la densité des maisons rurales², la quantité, la grandeur, la densité et la répartition géographique des habitats en Pologne. Chaque habitat se compose de trois éléments, savoir: superficie, maisons et habitants. Par conséquent, l'étude des questions se rapportant aux habitats doit nécessairement comprendre un de ces trois éléments.

Nous nous sommes décidés à considérer les habitats en Pologne spécialement au point de vue du nombre de maisons et non, comme dans la plupart des cas antécédents, du nombre d'habitants. L'appréciation basée sur le nombre de maisons, donne, à notre avis, l'idée de l'habitat sous forme d'un objectif de caractère plus stable et sujet à des fluctuations bien moins rapides que l'habitat appré-

¹ Grabowski E. *Skupienia miejskie w Królestwie Polskiem*, rozdz. IV, str. 34 i in. *Ekonomista* za 1913 r., tom III Warszawa 1913.

² Cette question a déjà été étudiée partiellement par l'auteur dans l'étude intitulée *Répartition des maisons rurales en Pologne* (Compte-rendu du II-e Congrès des Géographes et Ethnographes Slaves en Pologne en 1927).

cié à base d'un certain nombre d'habitants. La densité de la population de l'habitat change en premier lieu grâce au mouvement naturel: naissances, mariages et décès; il y intervient encore un quatrième élément qui n'est pas sans importance — la migration. Par contre, une nouvelle maison apparaît ou bien une vieille maison disparaît dans l'habitat uniquement à la suite d'une nouvelle intensité de besoins qui se traduit soit par la construction d'une nouvelle soit par la démolition d'une ancienne maison. Grâce à sa plus grande stabilité par suite du groupement d'un certain nombre de maisons dans l'habitat étudié, la documentation statistique respective devient d'autant plus sûre et plus comparable. Néanmoins, tout en examinant les données fournies par ce principe, il nous est impossible de négliger un élément d'une importance extrême, tel que la capacité de la maison et qui se traduit par le nombre de ses habitants stables.

La qualité du sol doit être considérée en Pologne comme le facteur le plus important, le plus prépondérant et le plus décisif pour la question de la répartition des maisons rurales. Les autres facteurs sont: la quantité de terre labourable, la superficie moyenne des exploitations rurales, le degré de densité de la population agricole et enfin, les éléments de caractère social, politique ou autre. La densité des habitats ruraux en Pologne selon les données par arrondissements, varie entre 1,9 maisons par km^2 pour l'arrondissement de Białowieża (minimum) et 25,0 pour l'arrondissement de Śniatyn (maximum). D'une façon générale nous trouvons la plus grande densité des maisons rurales dans le sud du pays, et spécialement dans les départements de Kraków, Lwów, Stanisławów et Tarnopol. Au moment du premier recensement général effectué en 1921, la Pologne comprenait sur le terrain embrassé par le recensement (le recensement de 1921 a embrassé 95,7% de la surface du pays) 84 050 habitats ruraux de grandeur différente de 1 à 1918 maisons (village Żabie de l'arrondissement Kosów). La répartition des habitats n'est pas en rapport direct avec leur grandeur. Dans certaines régions les habitats constitués d'un petit nombre de maisons prédominent et vice versa. Les habitats classés selon leur grandeur se présentent de la manière suivante: les habitats comprenant 1 à 10 maisons constituent 44,5% du nombre total des habitats ruraux en Pologne; 10 à 20 maisons — 16,2% de ce nombre, 20 à 30 — 9,8%

30 à 40 maisons — 6,4%; les autres groupes constituent le reste, c. à d. 23,1%. Les habitats les plus grands se trouvent dans les départements du sud, les habitats moins grands dans les départements de l'est et du centre, les plus petits dans les départements de l'ouest. Les départements du sud possèdent seulement 19,3% de petits habitats comprenant 1 à 10 maisons, celles de l'est et du centre — 46,5% et enfin les départements de l'ouest — 51,4% du nombre total des habitats du groupe des départements en question.

La répartition des habitats n'est pas égale dans toutes les régions. Dans certaines régions nous voyons, à côté de terrains manquant complètement d'habitants (anoecoumènes) des agglomérations denses ou une répartition extrêmement rare; dans d'autres régions, au contraire, la répartition des habitats se présente sous une forme régulière indépendamment de la densité. Ces irrégularités de répartition sont dues soit au caractère morphologique du terrain (montagnes, collines, paysages morainiques peu érodés), soit au caractère du sol (sables fluviaux et glaciaires, marais, marécages, tourbes), soit enfin au genre d'exploitation du terrain (les grands espaces forestiers formant des anoecoumènes). Un des facteurs de moindre importance est la grandeur moyenne des exploitations rurales. La répartition la plus régulière des habitats apparaît dans les départements du centre. Nous y trouvons à titre de très rares exceptions des cas de densité remarquables ou inversement.

Le deuxième groupe est constitué par les départements de l'ouest où apparaissent bien plus nettement les irrégularités de répartition dues aux espaces anoecoumènes importants. Le troisième groupe se compose des départements de l'est et du sud. C'est ici que l'irrégularité de la répartition est très prononcée. On y remarque en premier lieu les grands anoecoumènes dans la région des grandes dépressions (Polesie), dans les Carpathes et dans la région du San inférieur. Les influences politiques se reflètent parfois très distinctement dans la répartition des habitats. Les frontières des départements de Poznań, de Pomorze (Poméranie) d'une part et de Warszawa et de Łódź de l'autre, en fournissent un vif exemple. C'est là que passait l'ancienne frontière politique russo-prussienne. Cette ancienne ligne est marquée d'une manière très visible par une densité des habitats fortement supérieure du côté de l'ancienne occupation russe contrairement à l'ancienne

tion plus clairsemée du côté de l'ancienne occupation prussienne.

La répartition des habitats dans les différentes régions géographiques se présente de la manière suivante:

Les Carpathes polonaises, par suite de leur étendue relativement peu importante et de l'altitude peu élevée de leur cimes (à l'exception des Tatry), ne forment pas une anoeccoumène complète sur toute leur étendue, tandis que le bassin du Podhale est fortement peuplé.

Les Gorgany sont naturellement moins habités. La zone de la dépression subcarpathique est exceptionnellement peu peuplée, spécialement le triangle compris entre l'embouchure du San, la forêt de Niepołomice à l'est de Kraków et l'embouchure de la Wereszyca (affluent du Dniestr). L'arrondissement typique pour cette région est celui de Nisko avec un habitat par $13,5 \text{ km}^2$. Le plus souvent la densité d'habitats se fait remarquer dans la zone de la dépression subcarpathique le long des rivières et sur les terrains élevés. L'habitat type de la zone de la dépression subcarpathique comporte 100 à 500 maisons.

La Podolie a une colonisation valonienne typique. Les habitats se trouvent dans les profonds vallons de ses rivières; cette circonstance est due à la recherche de l'eau, aux conditions climatiques et aussi au passé historique de ce pays. On rencontre la colonisation valonienne la plus typique le long du courant des rivières Złota Lipa et Strypa. Bon nombre d'habitats de la vallée du Dniestr se trouvent disposés dans les méandres de ce dernier. Nous rencontrons ici le plus souvent des habitats de 100 à 120 maisons. Le département de Tarnopol qui constitue une partie de l'étendue du terrain étudié, possède 1 habitat rural par $9,8 \text{ km}^2$.

Le plateau de la Petite Pologne (Wyżyna Małopolska) diffère des autres zones géographiques par les dimensions de ses habitats généralement de catégories inférieures c. à d. de 10 à 50 maisons. Il arrive souvent de rencontrer ici un certain nombre des habitats encore plus petits ne s'élevant pas au-dessus de 10 maisons. Dans cette région deux éléments provoquent certaines différences régionales. Les parties du pays riches en sol de froment (dans la partie sud-est du plateau) possèdent une densité d'habitats plus prononcée. Au contraire, les régions industrielles et minières de la partie

sud-ouest du plateau révèlent des habitats moins denses mais plus grands et dont le nombre de maisons varie de 100 à 500.

Le plateau de Lublin représente une zone peuplée d'une manière assez égale. Une densité inférieure à la moyenne se fait remarquer sur les marécages aux environs de Włodawa. Dans la partie est du plateau de Lublin il ya des habitats comptant jusqu'à 50 maisons, tandis que dans la partie ouest on rencontre des habitats comptant de 100 à 500 maisons.

La Volhynie (Wołyń) se partage au point de vue population en deux parties nettement distinctes: celle du sud, avec une population plus dense et des habitats plus grands ayant le plus souvent 100 à 200 maisons, et celle du nord avec une population plus clairsemée et des habitats de 10 à 100 maisons. La ligne de délimitation de ces deux parties suit exactement la limite nord du loess.

La partie sud est composée de terres de loess, la partie nord de terres sensiblement inférieures en qualité, souvent de sables glaciaires ou de marécages. La colonisation de la Volhynie du sud ressemble énormément à la colonisation de la Podolie voisine. L'ancienne frontière politique qui traversait la Volhynie n'a point laissé d'empreinte sur le caractère de colonisation propre à ce pays.

La région des Grandes Dépressions dans sa partie est (Polesie) est colonisée de la manière la plus disparate en Pologne, aussi bien au point de vue densité que grandeur des habitats. Il faut chercher la cause de ce phénomène dans la prédominance des marais. Nous avons dans cette région un habitat rural par $11,4 \text{ km}^2$. Cette densité occupe l'avant-dernière place en Pologne (immédiatement avant le département de Stanisławów où nous n'avons qu'un habitat rural par $14,0 \text{ km}^2$). Dans la partie sud de la Polesie, à l'exception de la région Zarzecze, les habitats sont rares et se trouvent bien souvent le long du courant des rivières et leur grandeur est importante. La région marécageuse du Zarzecze (au sud de la Pina) se distingue par sa très faible colonisation contrastant avec la colonisation dense de la région du Zahorodzie (au nord de la Pina) qui constitue son antithèse. Dans les environs de Kobryń apparaît un nouveau type de colonisation qui s'établit le long des crêtes drumlines. Ces habitats comptent le plus souvent 20 à 120 maisons. L'anoecoumène

presque complète apparaît dans le voisinage du lac Wygonowskie grâce à des causes différentes dont les grands marais Pogoń et Kaczajskie sont la plus essentielle. D'une manière générale la densité des habitats dans la région des Grandes Dépressions va en augmentant vers l'ouest et atteint son maximum près des limites des départements du centre et de l'ouest. Les habitats y sont plus petits et comptent à l'ordinaire 10 à 50 maisons. La catégorie la plus basse—1 à 10 maisons—domine nettement dans le bassin de la Zgłowiączka. Une densité croissante se signale singulièrement entre les rivières Prosna et Warta. En passant au pays lacustre (frontières de la Prusse Orientale) nous voyons accroître la densité d'habitats. En partant de la limite des départements du centre et de l'ouest vers l'ouest la densité diminue: elle atteint dans le département de Warszawa 1 habitat rural par $2,2 \text{ km}^2$ et 1 habitat rural par $3,7 \text{ km}^2$ dans le département de Poznań; il en résulte que la densité du département de Poznań représente seulement 59,5% de celle du département de Warszawa. Nous avons ici comme régions de caractère nettement anoecouménique: le secteur enclavé entre les rivières Warta et Noteć et la rive gauche de la Vistule au sud-est de Bydgoszcz. Ces deux terrains sont couverts de sables glaciaires et de dunes et sont actuellement reboisés. Ces terrains typiquement anoecouméniques tiennent le premier rang dans les départements ouest et correspondent aux anoecoumènes telles que la Polesie ou les terrains montagneux des Carpathes polonaises.

Le Pays Lacustre dans sa partie ouest, c. à d. la Pomorze ne se signale par aucun trait extraordinaire. Il est à noter que ni la crête du Pays Lacustre Cassoubien (Pojezierze Kaszubskie), ni les landes et les forêts de Tuchola (Bory Tucholskie) n'ont eu d'influence sur le caractère de colonisation de cette région. La partie sud de la Poméranie a une population plus rare, celle du nord une colonisation plus dense avec des habitats de 10 à 50 maisons. La partie nord de la Poméranie a des habitats répartis d'une manière plus égale. En commençant par l'embouchure de la Brda tout le courant inférieur de la Vistule est bien plus fortement habité sur ses deux rives que les terrains adjacents. La partie du département de Pomorze (Poméranie) située à l'est de la Vistule se distingue par l'agglomération de grands habitats de 100 à 200 maisons répartis

à l'est de Wąbrzeźno. La presque île politique de Suwałki comprend des habitats moins grands dont la plupart ne dépasse pas le chiffre de 50 maisons. Le reste de la région du Pays Lacustre jusqu'à la frontière est de la Pologne présente une répartition d'habitats extrêmement inégale. Sous ce rapport elle rappelle la Polésie. Certains terrains sont ici fortement colonisés, d'autres forment des anoecoumènes complètes dont il faut chercher les causes dans les marais et les forêts. L'espace anoecouménique le plus vaste se trouve à l'est de Grodno avec, au centre, la station de chemin de fer de Druskieniki. La zone de la ligne du partage des eaux de la région Oszmiana est très fortement peuplée et riche en petits habitats ne dépassant pas 50 maisons; la densité égale les régions les plus caractéristiques à ce point de vue des départements du centre

Au point de vue densité et répartition des villes, la Pologne peut être divisée en trois régions: celle de l'ouest la plus dense, celle du sud moins dense et celle du nord-est avec la répartition la moins égale et la densité minime. La région de l'ouest occupe le terrain limité par la Noteć, le canal de Bydgoszcz, la Wisła depuis la Brda jusqu'à la Pilica, le courant intérieur de la Pilica et la ligne qui traverse Piotrków et passe à l'ouest de la frontière de l'Etat.

Les villes de plus de 2000 maisons sont situées dans la plupart des cas sur les grands fleuves. Ce sont: Warszawa, Włocławek, Toruń et Poznań. Bydgoszcz, Łódź et Piotrków sont situées sur des rivières de grandeur secondaire. La plus grande agglomération de villes dans cette région se trouve dans la partie sud du département de Poznań avec la ville de Leszno au premier plan (1019 maisons). Un groupe de villes importantes se trouve sur la ligne Zduńska Wola-Warszawa. Ce sont des villes de 1000 à 2000 maisons. Les villes avoisinantes de Łódź dans la partie sud de cette région, se sont développées en habitats industriels; les villes groupées vers le nord, près de Łowicz sont basées sur les industries dépendant de l'agriculture et sur l'agriculture même qui est très développée dans ces régions. Au contraire la Couïavie (Kujawy) malgré les excellentes glèbes qu'elle possède, ne sort pas de la moyenne ni par la grandeur ni par la densité de ses villes.

La région méridionale est située au sud du cours supérieur de la Vistule et, à partir de l'embouchure du San, au sud de l'élévation

du centre de Volhynie. On remarque à l'ouest le groupe des grandes villes des bassins miniers de Dąbrowa et de Cracovie. Bon nombre de villes se trouvent sur les rives du San. Sur l'élévation du centre de Volhynie ou à côté se trouve toute une série de villes plus importantes dont le développement était fonction de la différence économique entre le sol glacière boisé et plus pauvre de la partie nord de la Volhynie et la glèbe fertile (loess) de la partie haute du sud. Les routes marchandes qui la traversaient dans les temps reculés et conduisaient vers le nord, ont également eu certaine influence. Au sud du Dniestr au pied des Carpathes sont disposées 15 villes dépassant chacune le nombre de 1 000 maisons. Ces villes doivent leur naissance et leur développement à l'industrie pétrolière et aux salines.

La région nord-est comprend le reste du territoire polonais. Comme nous l'avons déjà mentionné plus haut les villes y sont réparties le moins régulièrement et possèdent la moindre densité. Il est à noter parmi les traits caractéristiques: le manque de villes dans le bassin de la rivière Wda et plus loin le long de la frontière allemande en Poméranie; une plus grande densité de villes dans le terrain situé entre la Vistule et son affluent la Drwęca en comparaison du terrain voisin—entre la Drwęca et la Wkra, et enfin, comme le trait le plus caractéristique, de nombreuses petites villes sur le cours inférieur de la rivière Horyń.

Tableaux et cartes hors texte jointes au présent travail:

Tableaux

1. „Densité des maisons rurales“. Etabli par arrondissements moins les maisons urbaines.

2. „Habitats ruraux“. Sur ce tableau tous les habitats ruraux sont répartis en groupes de 10 maisons. Le nombre d'habitats dans chaque groupe est donné par chaque départe-

tement en chiffres absolus et pour chacune des provinces jadis occupées par les Etats copartageants, en chiffres absolus et en p. c. par rapport au nombre global.

3. „Habitats ruraux dans les départements de l'est à l'exception du département de Wołyń et dans le département de Wołyń“. C'est une comparaison des résultats statistiques entre les départements étudiés, et par rapport à l'importante particularité du département du Wołyń au point de vue de la grandeur des habitats ruraux.

4. „Habitats urbains“. Ce tableau présente une classification des villes selon leur importance exprimée par le nombre de maisons. Les résultats figurent sous forme de chiffres absolus et en pourcentages.

Cartes

I. „Carte de répartition et de grandeur des habitats en Pologne“ au 1 000 000. Tous les habitats, aussi bien ruraux qu'urbains, ont été fidèlement portés sur cette carte. La grandeur de chaque habitat est exprimée par des signes de dimension et de forme différente. Les habitats sont répartis en six catégories de dimensions selon le nombre des maisons, soit: la première catégorie de grandeur comprend les habitats jusqu'à 10 maisons, la deuxième—les habitats de 10 à 50 maisons, la troisième de 50 à 100 maisons, la quatrième de 100 à 500 maisons, la cinquième de 500 à 1 000 maisons et la sixième catégorie comprend les habitats qui comptent plus de 1 000 maisons. De cette façon la carte donne une image réelle de la répartition géographique des habitats en Pologne. Cette carte constitue la base et la partie essentielle du présent travail.

II. „Carte de densité des maisons rurales en Pologne“, donnant la densité des maisons exclusivement rurales par arrondissement et exprimant le rapport entre le nombre des maisons de l'arrondissement en question et la superficie en km^2 .

Tabl. I. Gęstość domów wiejskich — Densité des maisons rurales

Stan z 1921 roku — Etat en 1921

Województwa Powiaty <i>Départements Arrondissements</i>	Domów na km ² <i>Nombre de mai- sons par km²</i>	Województwa Powiaty <i>Départements Arrondissements</i>	Domów na km ² <i>Nombre de mai- sons par km²</i>	Województwa Powiaty <i>Départements Arrondissements</i>	Domów na km ² <i>Nombre de mai- sons par km²</i>	Województwa Powiaty <i>Départements Arrondissements</i>	Domów na km ² <i>Nombre de mai- sons par km²</i>
Woj. warszawskie . <i>Dép. de Warszawa</i>	7,1	Woj. lubelskie . . <i>Dép. de Lublin</i>	8,0	Woj. poleskie . . <i>Dép. de Polesie</i>	3,2	Woj. pomorskie . . <i>Dép. de Pomorze</i>	5,4
Blonie	9,1	Biała	4,9	Brześć n/B.	3,1	Brodnica	5,9
Ciechanów	5,6	Bilgoraj	8,7	Drohiczyn	4,3	Chelmno	6,4
Gostynin	8,1	Chelm	7,0	Kamień Koszyr.	3,8	Chojnice	4,0
Grójec	7,4	Garwolin	9,2	Kobryń	3,0	Działdowo	4,7
Kutno	8,0	Hrubieszów	8,3	Kossów	2,0	Gniew	6,4
Lipno	6,3	Janów	9,0	Luniniec	2,1	Grudziądz	6,0
Łowicz	9,0	Konstantynów	6,2	Pińsk	3,4	Kartuzy	5,6
Maków	5,9	Krasnystaw	10,1	Prużana	4,4	Kościerzyna	4,3
Mińsk Maz.	8,6	Lubartów	9,0	Sarny	3,7	Lubawa	6,3
Mława	6,0	Lublin	9,1	Woj. wołyńskie . . <i>Dép. de Wołyń</i>	6,9	Puck	5,4
Niesza	7,6	Łuków	8,4	Dubno	8,3	Sępólno	4,7
Płock	5,9	Puławy	10,9	Horochów	7,7	Starogard	6,1
Płońsk	5,2	Radzyń	6,3	Kowel	4,6	Świecie	6,1
Przasnysz	4,9	Siedlce	7,1	Krzemieniec	10,2	Tczew	4,4
Pułtusk	6,2	Sokolów	6,9	Luboml	5,1	Toruń	5,3
Radzymin	8,9	Tomaszów	9,7	Łuck	6,2	Tuchola	4,7
Rawa	7,3	Węgrów	7,4	Ostróg	8,4	Wąbrzeźno	6,6
Rypin	7,0	Włodawa	3,8	Równe	7,6	Wejherowo	4,9
Sierpc	5,8	Zamość	10,8	Włodzimierz	6,3	Woj. śląskie ^a . . <i>Dép. de Śląsk ^a</i>	12,8
Skierniewice	8,6	Woj. białostockie . <i>Dép. de Białystok</i>	5,0	Woj. poznańskie . . <i>Dép. de Poznań</i>	5,6	Bielsko	12,0
Sochaczew	7,2	Augustów	4,3	Bydgoszcz	4,4	Cieszyn	14,9
Warszawa	11,2	Białowieża	1,9	Chodzież	4,6	Woj. krakowskie . . <i>Dép. de Kraków</i>	15,8
Włocławek	5,4	Białystok	5,1	Czarnków	5,0	Biała	18,6
Woj. łódzkie <i>Dép. de Łódź</i>	9,8	Bielsk	5,4	Gniezno	5,7	Bochnia	18,6
Brzeziny	9,7	Grodno	4,0	Gostyń	6,8	Brzesko	20,8
Kalisz	10,3	Kolno	5,6	Grodzisk	5,7	Chrzanów	19,0
Koło	9,3	Łomża	5,6	Inowrocław	4,6	Dąbrowa	17,7
Konin	7,9	Ostrołęka	6,0	Jarocin	6,4	Gorlice	14,2
Łask	10,6	Ostrów	7,6	Kępno	8,4	Grybów	13,8
Łęczycza	9,0	Sejny	3,4	Kościan	6,3	Jaśło	17,3
Łódź	10,4	Sokółka	5,2	Koźmin	5,9	Kraków	22,7
Piotrków	9,8	Suwałki	5,0	Krotoszyn	6,8	Limanowa	13,6
Radomsko	10,2	Szczuczyn	4,4	Leszno	6,1	Mielec	13,7
Sieradz	10,0	Wolkowysk	4,8	Międzychód	3,7	Myślenice	14,3
Ślupca	8,8	Wysokie Maz.	8,3	Mogilno	5,0	Nowy Sacz	12,2
Turek	9,1	Woj. wileńskie . . <i>Dép. de Wilno</i>	5,2	Nowy Tomyśl	7,2	Nowy Targ	10,1
Wieluń	11,1	Brasław	4,1	Oborniki	4,4	Oświęcim	17,4
Woj. kieleckie . . <i>Dép. de Kielce</i>	11,1	Duniłowicze	5,3	Odolanów	9,0	Pilzno	14,0
Będzin	14,9	Dzisna	5,4	Ostrów	8,4	Podgórze	24,4
Częstochowa	10,3	Wilejka	5,4	Ostrzeszów	7,4	Ropczyce	16,0
Ilża	10,9	Woj. nowogródzkie <i>Dép. de Nowogród</i>	5,4	Pleszew	6,6	Spisz-Orawa	8,9
Jędrzejów	10,1	Baranowicze	5,6	Poznań	6,2	Tarnów	16,6
Kielce	10,8	Lida	5,6	Rawicz	8,7	Wadowice	20,8
Końskie	10,7	Nieśwież	8,3	Szramoty	4,6	Wieliczka	21,0
Koźnice	9,2	Nowogródek	6,0	Szubin	4,6	Żywiec	15,6
Miechów	13,1	Słonim	4,0	Śmigiel	7,2	Woj. lwowski . . . <i>Dép. de Lwów</i>	14,1
Olkusz	13,7	Stołpce	6,6	Śrem	5,4	Bóbrka	14,0
Opatów	11,6	Wolożyn	4,6	Środa	4,6	Brzozów	20,6
Opoczno	9,4			Wągrowiec	4,4	Cieszanów	11,2
Pińczów	13,4			Witkowo	4,4	Dobromil	13,1
Radom	9,6			Wolsztyn	7,7	Drohobycz	13,4
Sandomierz	11,8			Września	5,3	Gródek Jagiell.	11,8
Stopnica	12,6			Wyrzysk	4,7		
Włoszczowa	8,0			Żnin	4,9		

^a Tylko Śląsk Cieszyński.^a Seulement Silésie de Cieszyn.

Tabl. 1. Gęstość domów wiejskich (dok.) — Densité des maisons rurales (fin)

Stan z 1921 roku — Etat en 1921

Województwa Powiaty <i>Départements Arrondissements</i>	Domów na km ² <i>Nombre de mai- sons par km²</i>	Województwa Powiaty <i>Départements Arrondissements</i>	Domów na km ² <i>Nombre de mai- sons par km²</i>	Województwa Powiaty <i>Départements Arrondissements</i>	Domów na km ² <i>Nombre de mai- sons par km²</i>	Województwa Powiaty <i>Départements Arrondissements</i>	Domów na km ² <i>Nombre de mai- sons par km²</i>
Jarosław	14,9	Sokal	10,8	Kosów	8,2	Brody	10,6
Jaworów	12,6	Stary Sambor . .	11,3	Nadwórna	7,3	Brzeżany	11,0
Kolbuszowa . . .	13,6	Strzyżów	19,3	Peczeniżyn	17,3	Buczacz	15,6
Krosno	19,4	Tarnobrzeg . . .	13,4	Rohatyn	14,2	Czortków	17,0
Lisko	7,6	Żółkiew	11,4	Skole	5,9	Husiatyn	16,9
Lwów	18,4	Woj. stanisławow- skie <i>Dép. de Stanisła- wów</i>	11,6	Stanisławów . . .	17,3	Kamionka Strum.	10,3
Łańcut	18,4			Stryj	11,9	Podhajce	13,7
Mościska	17,0			Śniatyn	25,0	Przemysły	13,9
Nisko	9,6			Łlumacz	19,0	Radziechów . . .	8,9
Przemyśl	15,7			Turka	8,2	Skalat	15,2
Przeworsk	24,0	Woj. tarnopolskie <i>Dép. de Tarnopol</i>	19,4	Żydaczów	12,1	Tarnopol	13,7
Rawa Ruska . . .	11,9			Borszczów	18,3	Trembowla	15,9
Rudki	17,6					Zaleszczyki . . .	18,0
Rzeszów	21,9					Zbaraż	14,2
Sambor	16,7					Zborów	11,6
Sanok	12,6					Złoczów	13,6

Tabl. 2. Osiedla wiejskie — Habitats ruraux

Stan z 1921 roku — Etat en 1921

Liczba domów <i>Nombre de maisons</i>	Polska — Pologne		Województwa byłego zaboru rosyjskiego — <i>Départements de l'ancienne occupation russe</i>											
	Liczba osiedli <i>Nombre d'habitats</i>	%	Ogółem — Total		War- szawa	Łódź	Kielce	Lublin	Biały- stok	Wilno	Nowo- gródek	Polesie	Wołyń	
			Liczba <i>Nombre</i>	%										
			Liczba osiedli — <i>Nombre d'habitats</i>											
Polska^a — Pologne^a	84 050	100,0	64 798	100,0	13 110	8 326	8 752	7 491	7 258	6 356	6 330	3 634	3 541	
1 — 10	37 401	44,5	30 141	46,5	7 197	3 592	3 250	2 973	3 099	4 143	3 274	1 675	938	
11 — 20	13 597	16,2	11 494	17,7	2 799	1 878	1 438	1 070	1 433	1 033	947	464	432	
21 — 30	8 206	9,8	7 063	10,9	1 399	1 026	1 037	812	1 014	521	634	293	327	
31 — 40	5 386	6,4	4 474	6,9	682	627	730	576	606	280	515	233	225	
41 — 50	3 731	4,4	2 925	4,5	368	371	551	459	361	158	295	154	208	
51 — 60	2 774	3,3	2 098	3,2	204	261	397	387	235	89	206	148	171	
61 — 70	2 023	2,4	1 423	2,2	146	139	306	265	154	39	122	97	155	
71 — 80	1 506	1,8	1 028	1,6	77	100	206	198	104	32	82	89	140	
81 — 90	1 256	1,5	819	1,3	63	67	174	152	54	12	72	91	134	
91 — 100	1 027	1,2	614	0,9	40	68	116	111	46	18	41	53	121	
101 — 110	826	1,0	474	0,7	29	39	96	98	33	3	31	51	94	
111 — 120	762	0,9	378	0,6	19	27	94	60	23	9	20	45	81	
121 — 130	585	0,7	312	0,5	13	22	67	56	12	3	25	39	75	
131 — 140	541	0,6	236	0,4	8	18	54	48	11	—	11	31	55	
141 — 150	425	0,5	174	0,3	13	12	26	30	5	5	11	18	54	
151 — 160	404	0,5	164	0,3	14	13	34	23	8	1	12	19	40	
161 — 170	337	0,4	144	0,2	7	10	22	28	9	—	5	15	48	
171 — 180	280	0,3	113	0,2	3	7	17	21	8	1	9	16	31	
181 — 190	269	0,3	77	0,1	4	7	13	8	6	1	1	11	26	
191 — 200	243	0,3	99	0,2	4	8	22	14	4	1	1	16	29	
201 — 210	220	0,3	56	0,1	2	3	7	8	6	1	—	6	23	
211 — 220	214	0,3	70	0,1	4	8	13	14	1	2	2	9	17	
221 — 230	146	0,2	37	0,1	—	3	7	8	4	—	2	4	9	
231 — 240	157	0,2	54	0,1	1	4	8	6	3	—	4	12	16	
241 — 250	158	0,2	32	0,1	—	4	9	3	1	—	—	4	11	
251 — 260	145	0,2	37	0,1	—	2	4	6	6	—	1	7	11	
261 — 270	93	0,1	23	—	2	—	2	7	—	—	1	5	6	
271 — 280	123	0,1	32	—	1	1	5	4	1	1	3	6	10	
281 — 290	93	0,1	21	—	2	1	5	3	3	—	—	3	4	
291 — 300	86	0,1	21	—	—	1	3	2	1	1	1	4	8	
301 — 310	66	—	20	0,1	1	—	1	8	1	1	—	4	4	
311 — 320	81	—	16	—	—	—	7	3	1	—	—	—	5	
321 — 330	69	1,1	14	—	4	1	4	—	1	—	1	—	3	
331 — 340	58	—	13	—	—	—	—	3	1	—	1	2	6	
341 — 350	75	—	13	—	—	1	4	4	1	—	—	1	2	

^a Territorium objęte spisem.^a Territoire embrassé par le recensement.

Tabl. 2. Osiedla wiejskie (c. d.) — Habitats ruraux (suite)

Stan z 1921 roku — Etat en 1921

Liczba domów <i>Nombre de maisons</i>	Woj. byłego zaboru austriackiego <i>Départements de l'ancienne occupation autrichienne</i>							Woj. byłego zaboru pruskiego <i>Dép. de l'ancienne occupation prussienne</i>			
	Ogółem — Total		Kraków	Lwów	Stanisławów	Tarnopol	Śląsk Cieszyński <i>Silesie de Cieszyn</i>	Ogółem — Total		Poznań	Pomorze
	Liczba	%						Liczba	%		
	<i>Nombre</i>	<i>%</i>						<i>Nombre</i>	<i>%</i>		
Liczba osiedli — <i>Nombre d'habitats</i>											
Polska^a — Pologne^a	8 227	100,0	2 052	3 091	1 315	1 654	115	11 025	100,0	7 131	3 894
1 — 10	1 591	19,3	5	737	350	497	2	5 669	51,4	3 601	2 068
11 — 20	219	2,7	31	95	28	55	10	1 884	17,1	1 295	589
21 — 30	193	2,3	83	62	15	22	11	950	8,6	653	297
31 — 40	242	2,9	111	83	13	25	10	670	6,1	463	207
41 — 50	280	3,4	132	95	20	24	9	526	4,8	334	192
51 — 60	310	3,8	143	105	22	28	12	366	3,3	236	130
61 — 70	324	3,9	156	112	20	26	10	276	2,5	168	108
71 — 80	325	4,0	124	115	36	43	7	153	1,4	86	67
81 — 90	300	3,6	104	119	41	33	3	137	1,2	73	64
91 — 100	311	3,8	110	121	40	38	2	102	0,9	56	46
101 — 110	293	3,6	96	103	37	53	4	59	0,5	32	27
111 — 120	320	3,9	113	114	35	56	2	64	0,6	31	33
121 — 130	239	2,9	71	93	30	39	6	34	0,3	18	16
131 — 140	274	3,3	85	92	34	61	2	31	0,3	16	15
141 — 150	234	2,8	70	85	33	45	1	17	0,2	13	4
151 — 160	221	2,7	72	79	33	36	1	19	0,2	15	4
161 — 170	179	2,2	42	61	33	41	2	14	0,1	8	6
171 — 180	155	1,8	34	60	30	31	—	12	0,1	8	4
181 — 190	182	2,2	45	66	25	45	1	10	—	6	4
191 — 200	140	1,7	31	51	29	27	2	4	—	3	1
201 — 210	159	1,9	38	68	24	28	1	5	—	3	2
211 — 220	137	1,7	35	47	21	32	2	7	—	4	3
221 — 230	105	1,3	23	29	20	32	1	4	—	2	2
231 — 240	102	1,2	24	37	16	21	4	1	0,3	1	—
241 — 250	124	1,5	24	49	30	21	—	2	—	2	—
251 — 260	106	1,3	24	30	26	26	—	2	—	2	—
261 — 270	68	0,8	17	25	10	15	1	2	—	1	1
271 — 280	91	1,1	22	33	15	19	2	—	—	—	—
281 — 290	71	0,9	9	18	19	24	1	1	—	—	1
291 — 300	63	0,8	17	19	13	14	—	2	—	1	1
301 — 310	46	0,6	11	14	11	8	2	—	—	—	—
311 — 320	64	0,8	13	27	15	9	—	1	—	—	1
321 — 330	55	0,7	9	19	13	14	—	—	—	—	—
331 — 340	45	0,5	14	11	10	10	—	—	—	—	—
341 — 350	62	0,8	14	15	16	17	—	—	—	—	—
351 — 360	50	0,6	14	18	10	8	—	—	—	—	—
361 — 370	37	0,5	6	13	10	8	—	—	—	—	—
371 — 380	38	0,5	6	15	6	11	—	—	—	—	—
381 — 390	40	0,5	6	9	7	17	1	—	—	—	—
391 — 400	39	0,5	8	15	8	8	—	—	—	—	—
401 — 410	26	0,3	3	11	2	10	—	—	—	—	—
411 — 420	30	0,4	5	12	6	7	—	—	—	—	—
421 — 430	26	0,3	3	12	6	5	—	—	—	—	—
431 — 440	26	0,3	8	8	6	4	—	—	—	—	—
441 — 450	18	0,2	4	8	5	1	—	—	—	—	—
451 — 460	14	0,1	5	5	2	2	—	—	—	—	—
461 — 470	21	0,3	6	3	9	3	—	—	—	—	—
471 — 480	15	0,2	2	3	4	6	—	—	—	—	—
481 — 490	17	0,2	—	7	6	4	—	—	—	—	—
491 — 500	14	0,1	3	5	3	3	—	—	—	—	—
501 — 510	11	0,1	3	4	1	3	—	—	—	—	—
511 — 520	19	0,2	1	6	7	5	—	—	—	—	—
521 — 530	11	0,1	1	5	1	4	—	—	—	—	—
531 — 540	11	0,1	3	4	2	2	—	—	—	—	—
541 — 550	7	0,1	3	1	2	1	—	—	—	—	—
551 — 560	11	0,1	2	3	3	3	—	1	—	—	1
561 — 570	5	0,1	—	2	1	1	1	—	—	—	—
571 — 580	6	0,1	1	3	1	1	—	—	—	—	—
581 — 590	8	0,1	1	2	3	2	—	—	—	—	—
591 — 600	5	0,1	—	2	2	—	1	—	—	—	—
601 — 610	13	0,1	—	5	4	4	—	—	—	—	—
611 — 620	6	0,1	—	2	2	2	—	—	—	—	—

Tabl. 2. Osiedla wiejskie (dok.) — Habitats ruraux (fin)

Stan z 1921 roku — Etat en 1921

Woj. byłego zaboru austriackiego Départemens de l'ancienne occupation autrichienne										Woj. byłego zaboru pruskiego Dép. de l'ancienne occupation prussienne			
Liczba domów <i>Nombre de maisons</i>		Ogółem — Total		Kraków	Lwów	Stani- sławów	Tarno- pol	Śląsk Cie- szyński <i>Silésie de Cieszyn</i>	Ogółem — Total		Poznań	Pomorze	
		Liczba <i>Nombre</i>	%						Liczba <i>Nombre</i>	%			
Liczba osiedli — <i>Nombre d'habitats</i>													
621 — 630	5	0,1	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	
631 — 640	4	0,1	—	—	3	—	—	—	1	—	—	—	
641 — 650	5	0,1	—	1	1	2	1	—	—	—	—	—	
651 — 660	5		—	—	—	3	2	—	—	—	—	—	
661 — 670	2		—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	
671 — 680	2		—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	
681 — 690	5		—	1	1	—	3	—	—	—	—	—	
691 — 700	2		—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	
701 — 710	3		—	1	1	—	1	—	—	—	—	—	
711 — 720	3		—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	
721 — 730	—		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
731 — 740	2		—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	
741 — 750	3		—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	
751 — 760	4		—	—	3	1	—	—	—	—	—	—	
761 — 770	2		—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	
771 — 780	2		—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	
791 — 800	1		—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
801 — 810	1		—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	
811 — 820	—		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
821 — 830	1	0,7	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
831 — 840	1		—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
841 — 850	1		—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	
851 — 860	3		—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	
871 — 880	1		—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	
881 — 890	1		—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
891 — 900	1		—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
921 — 930	1		—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
981 — 990	3		—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	
1001 — 1010	1		—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
1031 — 1040	1		—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
1071 — 1080	2		—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	
1081 — 1090	1		—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
1141 — 1150	1		—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	
1291 — 1300	1		—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	
1331 — 1340	1		—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	
1911 — 1920	1		—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	

Tabl. 3. Osiedla wiejskie w województwach wschodnich bez wołyńskiego
a w województwie wołyńskimHabitats ruraux dans les départements de l'est à l'exception du département
de Wołyń et dans le département de Wołyń

Stan z 1921 roku — Etat en 1921

Liczba domów Nombre de maisons	Województwa wschodnie bez wołyńskiego a Départemens de l'est à l'except. de Wołyń a		Województwo wołyńskie Département de Wołyń		Liczba domów Nombre de maisons	Województwa wschodnie bez wołyńskiego a Départemens de l'est à l'except. de Wołyń a		Województwo wołyńskie Département de Wołyń		Liczba domów Nombre de maisons	Województwa wschodnie bez wołyńskiego a Départemens de l'est à l'except. de Wołyń a		Województwo wołyńskie Département de Wołyń	
	Liczba osiedli Nombre d'habitats	%	Liczba osiedli Nombre d'habitats	%		Liczba osiedli Nombre d'habitats	%	Liczba osiedli Nombre d'habitats	%		Liczba osiedli Nombre d'habitats	%	Liczba osiedli Nombre d'habitats	%
Ogółem . Total	23 578	100,0	3 541	100,0	51— 60	678	2,9	171	4,8	131—140	53	0,2	55	1,6
1—10	12 191	51,7	938	26,3	61— 70	412	1,8	155	4,4	141—150	39	0,2	54	1,5
11—20	3 877	16,4	432	12,2	71— 80	307	1,3	140	4,0	151—160	40	0,2	40	1,1
21—30	2 462	10,4	327	9,3	81— 90	229	1,0	134	3,8	161—170	29	0,1	48	1,4
31—40	1 634	6,9	225	6,4	91—100	158	0,7	121	3,4	171—180	34	0,1	31	0,9
41—50	968	4,1	208	5,9	101—110	118	0,5	94	2,7	181—190	19	0,1	26	0,7
					111—120	97	0,4	81	2,3	191—200	22	0,1	29	0,8
					121—130	79	0,3	75	2,1	> 200	132	0,6	157	4,4

a Wileńskie, nowogrodzkie i poleskie.

a Départemens de Wilno, de Nowogródek et de Polesie.

Tabl. 4. Osiedla miejskie — Habitats urbains

Stan z 1921 roku — Etat en 1921

Województwa	Osiedli ogółem <i>Nombre d'habitats total</i>	Liczba domów — <i>Nombre de maisons</i>						Départements
		poniżej <i>au des-sous de</i>	251—	501—	1001—	2001—	powyżej <i>au des-sus de</i>	
		250	500	1000	2000	10000	10000	
Liczba osiedli — <i>Nombre d'habitats</i>								
Polska	622	94	259	172	70	25	2	Pologne
B. zabór rosyjski	294	19	144	81	35	13	2	Ancienne occupation russe
Woj. centralne	213	18	163	55	26	9	2	Départements du centre
Warszawskie	57	4	35	10	6	1	1	Warszawa
Łódzkie	42	5	19	10	6	1	1	Łódź
Kieleckie	35	2	14	11	4	4	—	Kielce
Lubelskie	32	2	9	15	5	1	—	Lublin
Białostockie	47	5	26	9	5	2	—	Białystok
Woj. wschodnie	81	1	41	26	9	4	—	Départements de l'est
Wileńskie	7	—	4	3	—	—	—	Wilno
Nowogródzkie	16	—	7	6	3	—	—	Nowogródek
Poleskie	27	1	14	8	3	1	—	Polesie
Wołyńskie	31	—	16	9	3	3	—	Wołyń
B. zabór austriacki	179	11	56	72	31	9	—	Ancienne occupation autrichienne
Krakowskie	50	4	21	18	5	2	—	Kraków
Lwowskie	60	5	23	19	9	4	—	Lwów
Stanisławowskie	29	1	3	13	10	2	—	Stanisławów
Tarnopolskie	35	—	7	21	6	1	—	Tarnopol
Śląsk Cieszyński	5	1	2	1	1	—	—	Silésie de Cieszyn
B. zabór pruski	149	64	59	19	4	3	—	Ancienne occupation prussienne
Poznańskie	118	58	43	12	3	2	—	Poznań
Pomorskie	31	6	16	7	1	1	—	Pomorze
Odsetki — <i>Pourcentages</i>								
Polska	100,0	15,1	41,6	27,7	11,3	4,0	0,3	Pologne
B. zabór rosyjski	100,0	6,5	48,9	27,6	11,9	4,4	0,7	Ancienne occupation russe
Woj. centralne	100,0	8,5	48,4	25,7	12,2	4,2	1,0	Départements du centre
Warszawskie	100,0	7,0	61,4	17,5	10,5	1,8	1,8	Warszawa
Łódzkie	100,0	11,9	45,2	23,8	14,3	2,4	2,4	Łódź
Kieleckie	100,0	5,7	40,0	31,5	11,4	11,4	—	Kielce
Lubelskie	100,0	6,3	28,1	46,9	15,6	3,1	—	Lublin
Białostockie	100,0	10,6	55,3	19,2	10,6	4,3	—	Białystok
Woj. wschodnie	100,0	1,2	50,5	32,2	11,2	4,9	—	Départements de l'est
Wileńskie	100,0	—	57,1	42,9	—	—	—	Wilno
Nowogródzkie	100,0	—	43,8	37,5	18,7	—	—	Nowogródek
Poleskie	100,0	3,7	51,9	29,6	11,1	3,7	—	Polesie
Wołyńskie	100,0	—	51,6	29,0	9,7	9,7	—	Wołyń
B. zabór austriacki	100,0	6,2	31,3	40,2	17,3	5,0	—	Ancienne occupation autrichienne
Krakowskie	100,0	8,0	42,0	36,0	10,0	4,0	—	Kraków
Lwowskie	100,0	8,3	38,3	31,7	15,0	6,7	—	Lwów
Stanisławowskie	100,0	3,5	10,3	44,8	34,5	6,9	—	Stanisławów
Tarnopolskie	100,0	—	20,0	60,0	17,1	2,9	—	Tarnopol
Śląsk Cieszyński	100,0	20,0	40,0	20,0	20,0	—	—	Silésie de Cieszyn
B. zabór pruski	100,0	43,0	39,6	12,7	2,7	2,0	—	Ancienne occupation prussienne
Poznańskie	100,0	49,2	36,4	10,2	2,5	1,7	—	Poznań
Pomorskie	100,0	19,4	51,6	22,6	3,2	3,2	—	Pomorze